

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 28

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Івакін О. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Цвих В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Dlugosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 12 березня 2021 р. (протокол № 6).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.324.7:37]:316.276

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.939>**В. І. Зінкевич**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1004-1685>

кандидат сільськогосподарських наук,

доцент кафедри менеджменту та підприємництва,

доцент кафедри економіки та менеджменту

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

**ДУХ ЕПОХИ ЯК ПЕРЕДВІСНИК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РУХУ
СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

Постановка проблеми. Сьогодні головна увага освітян всього світу прикута до трансформації наявних національних систем освіти, що явно тяжіють до глобалізації і уніфікації у планетарному просторі. Тому усе частіше у публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів починають використовуватися такі терміни, як «глобальна освіта», «глобалізація освіти», «планетарна освіта» тощо. При цьому існує явна недооцінка явища інформатизації освіти, що веде до якісної зміни навчально-виховної діяльності у сфері освіти, що дійсно глобалізується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передвісником якісної зміни у життєвому устрої планетарної спільноти є так званий дух епохи. Його дія розповсюджується й на освітянську сферу. Термін педагогічній сфері явно не притаманний, але саме від нього багато що залежить у змісті й формах освіти дітей і дорослих, у загальній і професійній школі. Тут термін «школа» ми вживаємо у широкому сенсі слова. При цьому це явище завжди передують наступним змінам у освітянському просторі. Зазначимо, що у всеохоплюючому виданні АПН України «Енциклопедія освіти» за редакцією В. Кременя такого терміну немає [1, с. 1040].

Формулювання мети статті. Якщо нас цікавить майбутнє освіти інформаційної доби, то спрогнозувати її зміст і зміни ми можемо за допомогою відтвореного алгоритму зміни духу індустріальної доби. З тією поправкою, що «еволюція» теж перебуває в процесі радикальної реконцептуалізації» [2, с. 480]. Це означає, що прямої аналогії організаційних форм перехідних етапів між різними цивілізаціями годі чекати, але загальний алгоритм має зберегтися, оскільки соціальні системи живуть за спільними законами. За таких умов метою статті є аналіз змін духу епохи в підсвідомості планетарної спільноти у часи виходу на поверхню планетарного життя інформаційної

доби з тим, щоб можна було передбачити, як цей феномен буде запроваджуватись у наш життєвий устрій протягом ХХІ ст.

Силу впливу явища духу епохи на життя планетарної спільноти можна уявити, виходячи з відомих слів Г. Гегеля про те, що «якщо тільки дух народу піднімається на більш високий рівень, всі моменти державного устрою, пов'язані з попередніми рівнями його розвитку, втрачають свою усталеність, вони повинні занепасти, і не існує сили, здатної їх утримати» [3, с. 438].

Тож для подальшого розгортання науково-пошукової роботи нам необхідно визначитись з двома вихідними моментами: по-перше, з яких етапів складається життєвий цикл системи індустріальної освіти, а по-друге, що таке «дух епохи» і як його трактують дослідники у дискурсі філософії освіти.

Виклад основного матеріалу. Щодо першого методологічного зауваження зазначимо таке: у низці публікацій, що викладені у різних фахових виданнях для обговорення широкою освітянською і педагогічною громадами, ми ретельно дослідили життєвий цикл соціальної системи індустріальної доби. Він складається, на нашу думку, з чотирьох етапів, а саме: зародження – ХVІ (1543) – кінець ХVІІ ст.; зростання – кінець ХVІІ ст. – кінець ХІХ ст.; зрілість – кінець ХІХ (1895) – 70-ті роки ХХ ст.; занепад – 70-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. При цьому став очевидним той факт, що система освіти як соціальне явище підкоряється різним механізмам, що забезпечують її буття у часі й просторі: на етапі зародження діють закономірності самоорганізації і саморегуляції соціальних структур; зростання – гомеорезу; зрілості – гомеостазу; занепаду – гомеоклазу.

Щодо другого методологічного зауваження, то вважаємо за доцільне звернутися до характеристики смислу і змісту явища духу епохи, що подано у праці В. Андрущенка «Філософія як теорія

і методологія розвитку освіти». В ній дослідник зазначає таке: «Основний зміст «духу епохи» формується насамперед як філософське узагальнення, пояснення й оцінка сенсу, причинних зв'язків і тенденцій розвитку буття людини в світі, яке розгортається в наявних формах культури. Другим складником є порівняння означеного сенсу з досвідом історії, тобто із сенсом буття людини в світі загалом. Третій складник становить прогноз перспективи людського розвитку, його джерел і спонукальних чинників. «Дух епохи», таким чином, є нічим іншим, як філософським узагальненням найвеличніших наукових і культурних надбань, виходячи з яких, людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому підрастаюче покоління» [4, с. 17–23].

Топологічно це явище знаходиться у царині колективної підсвідомості планетарної спільноти, тобто належить і підтримується психосферою людини (*термін – О. Донченко*). Це явище (мається на увазі дух епохи) скоріше інтуїтивно відчувається людиною, ніж свідомо відтворюється її теоретичною думкою, але від цього не стає більш поблажливим до долі як пересічної людини, так і ще донедавна могутніх національних держав. Сучасна криза соціального розвитку про це свідчить більш ніж переконливо. Саме дух нової епохи розбухав наприкінці ХХ ст. планетарний світ і він прийшов у стан самоорганізації шляхом переструктурування самої матриці планетарного життя.

Далі є сенс повернутись до аналізу життєвого циклу соціальної системи індустріальної освіти і поетапно проаналізувати, як змінювався дух епохи і які новації він викликав до життя.

На етапі зародження системи індустріальної освіти «дух епохи» був насичений гострими протистоянням ідей Середньовіччя і Нового часу. Це були повністю несприятливі для неї умови. Агресивність релігійної спільноти, що войовничо відстоювала свої позиції у суспільстві, набуті протягом довгого Середньовіччя, зводила нанівець саму можливість породження нових ідей, не кажучи вже про породження нової системи освіти і виховання. Про це свідчить майже двохсотрічна боротьба руху Реформації з гегемонією релігійної віри над науковим знанням у духовній сфері аграрного суспільства, що була у XVI–XVII ст. подолана за допомогою підключення до неї Прорішницького руху і руху Реформації. Початок перших революційних змін у середньовічному суспільстві та його духовних підсистемах ми пов'язуємо з виходом у 1543 році фундаментальної праці М. Коперника «О вращении небесных сфер», в якій обґрунтовано геліоцентричну систему світу, що перевернула уяву вчених про нерухомість Землі у Всесвіті. [5, с. 653]. Наукова революція, що викликана його відкриттям, відкинула теорії

античних астрономів про положення небесних світил і дала поштовх для наукової рефлексії щодо природи та її процесів. В кінці кінців «дух епохи» було пом'якшено завдяки введенню до його складу ідей гуманізму і виведення на перші ролі значення людини.

На етапі зростання силами науки, що почала бурхливо розвиватися, зокрема завдяки класичній філософії у ранзі модерну, модерновому мистецтву і літературі, архітектурі і театру та їх продуктам, наукова картина світу, світогляд, ідеологія, педагогічні концепції навчання і виховання отримали новий зміст і визнання своєї корисності у новому суспільстві.

Починаючи з Нового часу в усіх названих сферах спільними є віра в силу людського розуму, його невичерпні можливості пізнання світу. І в науці, і в філософії, і в мистецтві цього історичного відрізка становлення людського суспільства здійснюються спроби побудувати всеосяжні замкнені філософські, наукові системи Всесвіту, які б претендували на повне знання про світ, про людину, її природні і розумові здібності.

У його просторі одночасно непомітно сформувалась загроза для життєвого устрою планетарної спільноти, оскільки дух епохи потроївся: по-перше, дух релігійності продовжував мати свій вплив на свідомість пересічної людини; по-друге, виокремився і почав стало функціонувати «дух капіталізму»; по-третє, марксистами започатковано формування «духу комунізму», що як привид почав бродити у цей час серед атеїстично налаштованого населення Європи і світу. Протистояння мало непримиренний характер і тому стало реальною загрозою для подальшого соціального розвитку двох ідеологічно непримиренних систем – капіталізму і соціалізму.

На етапі зрілості функціонування системи індустріальної освіти, що відбувалось, за нашою класифікацією, у період з кінця XIX, а саме з 1895 р. по 70-ті роки ХХ століття, ознаменувалось відкриттям радіоактивності. Це час так званої Новітньої історії – термін історіографії, період всесвітньої історії, що починається з 1914 року й, на думку одних істориків, завершився наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., на думку інших, триває досі, [9, с. 141–153]. При цьому протистояння носіїв різних сегментів «духу епохи» вилилось у непримиренну ворожнечу. Поки дух релігійності тихенько відійшов у тінь, зачавшись там, «дух капіталізму» та «дух комунізму» у цей час утворили «дух мілітаризму» і обидва розчинилися в ньому, результатом чого стали дві гарячі світові війни, що перейшли у затяжну «холодну війну» з низкою драматичних криз на Кубі (1962 р.), у Польщі (1956 р.), Чехословаччині (1968 р.) та деяких інших країнах так званого соціалістичного табору.

На етапі занепаду «дух епохи» дещо вирівнявся, оскільки «дух комунізму» на планетарній арені отримав історичну поразку, що завершилась у 1991 році саморозпадом СРСР, і на неї повернувся з активною соціальною позицією «дух релігії» навіть у просторі колишніх соціалістичних країн.

Характерно, що з 70-х років XX ст. і до поточного часу (перша чверть XXI ст.) «дух епохи», попри самоліквідацію СРСР, не змінив свій мілітаристський характер, а навпаки, став більш агресивним: по-перше, за рахунок імперських замашок Росії, що утворила навколо себе кільце нестабільності, а за його межами стала учасником багаточисельних військових конфліктів у низці країн Африки, Середнього Сходу, України; по-друге, завдяки намаганням США зайняти лідерську позицію на світовій арені, попри напруження напруги у соціальному організмі своєї країни; по-третє, завдяки бурхливому сплеску міжнародного тероризму, руху антиглобалістів, усталених сепаратистських рухів за відділення територій у низці країн світу.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що простір індустріальної цивілізації увесь час був просякнутий суперечливими тенденціями у сфері духовного життя планетарної спільноти. На етапі зародження це було протистояння релігійного і світського (гуманістичного), на етапі становлення – релігійного, капіталістичного і комуністичного, на етапі зрілості – капіталістичного і комуністичного, а на етапі занепаду – капіталістичного, залишків комуністичного і відродження релігійного духу. Загалом картина виглядає наступним чином (див. таблицю 1).

Не дивно, що інтегратором тут увесь час виступав дух непримиренності і мілітаризму. Як формувалась така атмосфера на планеті добре видно з тогочасної філософії, мистецтва, літератури, театру і кіно. Урівноважувалась надлишково мілітаризована атмосфера двома світовими «гарячими» і «холодними» війнами, локальними війнами, регіональними військовими конфліктами, безкінечними санкціями проти окремих держав, терористичними акціями і протестними рухами економічного, гендерного, кліматичного і антиглобалістського спрямування.

Звісно, що за таких зовнішніх умов система індустріальної освіти не могла довго протриматись у режимі сталого функціонування і вона швидко

увійшла у режим саморозпаду, оскільки цьому негативному процесу, щоправда з іншим знаком впливу, сприяв розвиток науки і свідомості населення планети.

Вплив духу епохи на культуру і її невіддільний складник – освіту планетарної спільноти, відповідно до саморозгортання життєвого циклу індустріальної цивілізації – можна прослідкувати, на нашу думку, на праці М. Фуко «Слова и вещи», що присвячена нарису історії європейської культури від Відродження до середини XX ст. [6]. Як бачимо, хронологічні рамки цих двох досліджень повністю співпадають. «Еволюція культури» постає як послідовна зміна парадигми знання. Їх Фуко називає епістемами. Епістема по-грецьки – знання, пізнання. У Фуко це система уявлень про те, що і як потрібно і можна пізнавати. Це рушійна сила культури, якщо не саме її сутність. Починає він з Відродження. Хоча мається на увазі і фундамент цієї епохи – Середньовіччя. Фуко вважає, що цей час визначає епістема подібності або подоби. Вся система середньовічного і ренесансного знання була заснована на принципі подібності. Це означає, що людина шукає в світі подібності між речами. Світ влаштований не абияк. Якщо віддалені один від одного речі в чомусь виявляють подібності, то значить, що вони тісно або таємним чином пов'язані, і це мета пізнання і одночасно істина. Це добре проявляється на прикладі медичного знання Середньовіччя. Якщо травичка жовтого кольору, нею можна лікувати жовтяницю. Якщо квітка орхідеї за формою нагадує яйце, то її квітками можна лікувати венеричні хвороби. Богословські теми також пронизані ідеєю подібності. Коли Леонардо да Вінчі винаходить літальні апарати, він виходить з принципу подібності, тобто зі структурної подібності між істотами, які літають, і тими апаратами, які він винаходить. А вивчення законів, які дозволяють літаючим істотам долати силу тяжіння, використовуючи повітря, саме по собі ніби другорядне. У всьому людина прагне побачити принцип загального взаємозв'язку, великого ланцюга буття, в якому все зчеплене. Цьому принципу і прагненню підпорядкована думка Середньовіччя і Відродження.

В епоху Просвітництва приходить епістема відмінності. Тепер ця епоха «культу розуму» проповідує розум як можливість відрізнити одне від іншого, розкласти на елементи, аналізувати –

Таблиця 1

Динаміка трансформації «духу епохи» у горизонті індустріальної доби

ЕТАП/ ЧИННИК	ЗАРОДЖЕННЯ	ЗРОСТАННЯ	ЗРІЛІСТЬ	ЗАНЕПАД
Часовий вимір (роки)	XVI–XVII ст.	кінець XVII – кінець XIX ст.	кінець XIX ст. – 70 роки XX ст.	70 роки XX – початок XXI ст.
Дух епохи	Дух середньовіччя з флуктуаціями Ренесансу, Реформації і релігійності	Дух класової боротьби (К. Маркс, Е. Тоффлер)	Гарячі локальні і холодна війна	Дух планетарної катастрофи глобалізації, екологічної, військової загрози

виділяти якісь компоненти і намагатися встановити відносини між ними, класифікувати. Сам принцип Енциклопедії свідчить про це. Знання про все, представлене у вигляді каталогу. Цей принцип зберігся донині. Енциклопедія як каталог всіх речей – образ епістеми відмінностей.

У XIX столітті, ближче до кінця його, стверджується епоха третьої епістеми – вона існує до нашого часу: епістема систем і організацій. Значить, були розрізнення, реєстри – після них тепер потрібно повернутися до ідеї цілого і навчитися всім цим різноманіттям знання якось керувати. Виникає епістема систем і організацій. Епоха філософії систем у німецькому ідеалізмі, еволюційна теорія Дарвіна – системні зв'язки між видами, типи взаємодії. Людина починає бачити світ як систему взаємодій. Донині це багато що визначає в науці. До сих пір ми ще до кінця не вийшли з цієї конфігурації думки. Фуко вже застав століття наростання інформаційних технологій, передбачає, що людство перебуває на порозі нової, четвертої епістеми. Свідками її формування, можливо, є ми. Що може прийти на зміну епістеми систем і організацій, прикладом якої є будь-яке наукове знання зараз. Окремо взята наука існує, щоб зі спостережень будувати системи. Чи то систему Менделєєва або системи в економіці чи політології. У століття інформації може встановитися щось на зразок епістеми контролю. Людина спочатку все уподібнювала, потім поділяла, потім збирала в систему. Що тепер з цим робити? Людина тепер хоче контролювати світ, себе та інших. Епістема контролю проявляється в тому, що над усіма уявленнями про системи та організації панує можливість доступу до інформації. Влада дає доступ до інформації та можливість маніпулювати нею, а через неї маніпулювати людьми» [7]. Залежно від саморозгортання духу епохи зміни відбувались у всій системі духовного супроводу цивілізаційного руху планетарної спільноти від філософії, наукової картини світу, світогляду, ідеології до виду знань і педагогіки.

Педагогіка, як специфічна технологія навчання і виховання людини, також пройшла низку специфічних змін, що були зумовлені станом духу епохи відповідно до етапів життєвого циклу соціальної системи індустріальної освіти. Не вдаючись до довгих пояснень, вкажемо лише на те, що вона пройшла шлях від стихійної форми до класичної, потім – концептуальної і, нарешті, на етапі занепаду отримала форму гібридної або маніпулятивної педагогіки.

Щодо цього здаються пророчими такі слова Альберта Ейнштейна: «Я боюсь, що настане той день, коли технології перевершать просте людське спілкування і ми отримаємо покоління ідіотів». А французький доктор нейропсихології Мішель Демюрже у книзі «Фабрика екранних ідіотів», що

вийшла у 2019 році і стала бестселером у Франції, свідчить про те, що цей прикрий прогноз Альберта Ейнштейна цілком виправдався. Праця про вплив нових технологій на розвиток підростаючого покоління вийшла достатньо лякаючою. Починаючи з 2000-х років середній IQ молоді саме у розвинених країнах поступово знижується. Франція не виняток: з 1999 року по 2009 рік середній IQ французів знизився на 3,8 пункти.

Цілком логічно постає питання про те, якими параметрами можна охарактеризувати на початку XXI ст. притаманний йому дух інформаційної епохи. Явище ще повністю не визріло, але з впевненістю можна зазначити, що ще наприкінці XX століття «дух епохи» знову піднявся на якісно іншу ступінь розвитку, розбурхавши ментальні засади світового етносу і зруйнував ідеали людини, що були притаманні техногенній цивілізації.

Ми тут цілком згодні з характеристикою духу перехідного періоду від індустріальної до інформаційної цивілізації, що подана у колективній праці вчених Драгоманівського університету «Особистість у вирі планетарного світу» (2019), а саме з тим, що «по-перше, цивілізаційний підхід системно висвітлює міжцивілізаційний зсув, у який потрапила планетарна спільнота, оскільки здійснюється спонтанний стрибок від техногенної до інформаційної цивілізації; по-друге, організаційна матриця планетарного життєвого устрою перебудовується до мережевого порядку і на цій основі відбувається становлення планетарного соціального організму, у якому особистість відіграє системоутворюючу і рушійну силу; по-третє, у життєдіяльності людини відбувається вихід на перший план соціального складника, тобто особистісних властивостей, а на боці суспільства – спостерігається випереджальним розвитком духовного виробництва на основі цифрової економіки; по-четверте, випереджальний розвиток інформаційного суспільства зумовлює не тільки і не стільки семантику спілкування людей між собою, значно розширює соціальну комунікацію і соціальну взаємодію людей між собою, а й викликає переструктурування нейронних мереж у голові людини, значно змінює глибину і механізм мислення молодого покоління; по-п'яте, вихід на перший план розвиток духовного складника планетарної спільноти породжує низку метаморфоз інтелектуального порядку, що потребують філософського осмислення і теоретичного пояснення, наприклад, появу віртуальної особистості і віртуальних, тобто безтілесних, структур, кіборгів і клонів людини, електронної особистості, визнання роботів повноправними громадянами реальних країн та багато інших інновацій нової епохи» [8, с. 208–209].

Висновки. Отже, дух епохи є визначальним чинником, що з підвалин не проявленого світу

або з підсвідомості людини зумовлює усі культурно-історичні процеси. Освіта тут не є винятком і тому вона стало детермінується з підвалин психосфери планети. Відповідно до оновленого змісту духу епохи у першу чергу постає питання про ідеал освіченої людини XXI ст., її пізнавальні можливості, технології навчання і виховання. Але це вже проблеми зовсім іншого порядку і вони повинні розглядатися іншими дослідниками, іншим інструментарієм і з іншою кінцевою метою.

Література

1. Енциклопедія освіти. Академія пед. наук України; /головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
2. Тоффлер Е. Третя хвиля. Переклад з англ. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
3. Гегель Г. Политические произведения. Москва : Наука, 1978. 438 с.
4. Андрущенко В.П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти / Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи: методол. семінар, 22 листопада 2000 р. : зб. наук. праць. Вип. 3, за заг. ред. В. Андрущенка. Київ : Знання, 2000. 520 с.
5. Коперник Н. О вращении небесных сфер. Москва, 1964. 653 с.
6. Мишель Фуко. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Перевод на русский язык: В.П. Визгин, Н.С. Автономова. Москва: «Прогресс», 1977. 489 с. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5169>.
7. Мишель Фуко: Порядок дискурса: кто управляет знаниями, управляет всем. URL: <https://monocler.ru/poryadok-diskursa-fuko>.
8. Особистість у вирі планетарного світу : монографія. Кн. 2 / Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за наук. ред. В.П. Бежа; редкол. : В.П. Бех (голова), Ю.В. Бех (заст. голови) [та ін.]. Київ : Інтерсервіс, 2019. С. 208–209.
9. Сич О.І., Мінаєв А.В. Новітня історія : зміст поняття та хронологічні межі : наук. семінар кафедри історії нового та новітнього часу, 9 жовтня 2012 р. *Історична панорама* : зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. Вип. 15. С. 141-153.

Анотація

Зінкевич В. І. Дух епохи як передвісник цивілізаційного руху соціальної системи індустріальної освіти. – Стаття.

У статті на основі аналізу трансформації духу епохи у парадигмі життєвого циклу соціальної системи аналізується динаміка зміни змісту індустріальної освіти. Досліджено життєвий цикл соціальної системи індустріальної доби, який складається з чотирьох етапів, а саме: зародження – XVI (1543) – кінець XVII ст.; зростання – кінець XVII ст. – кінець XIX ст.; зрілість – кінець XIX (1895) – 70-ті роки XX ст.; занепад – 70-і роки XX ст. – початок XXI ст. Доведено, що система освіти як соціально явище підкоряється різним механізмам, що забезпечують її буття у часі й просторі, а саме на етапі зародження діють закономірності самоор-

ганізації і саморегуляції соціальних структур; зростання – гомеорезу; зрілості – гомеостазу; занепаду – гомеоклазу. Зроблено висновок, що простір індустріальної цивілізації увесь цей час був просякнутий суперечливими тенденціями у сфері духовного життя планетарної спільноти. На етапі зародження це було протистояння релігійного і світського (гуманістичного), на етапі становлення – релігійного, капіталістичного і комуністичного, на етапі зрілості – капіталістичного і комуністичного, а на етапі занепаду – капіталістичного, залишків комуністичного і відродження релігійного духу. Відзначено, що з 70-х років ХХ ст. і до поточного часу (перша чверть ХХІ ст.) «дух епохи», попри самоквідацію СРСР, не змінив свій мілітаристський характер, а навпаки, став більш агресивним за рахунок імперських замашок Росії, що утворила навколо себе кільце нестабільності, а за його межами стала учасником багатьох військових конфліктів. Зазначено, що наприкінці ХХ століття «дух епохи», який є визначальним чинником, що зумовлює усі культурно-історичні процеси планетарної спільноти, піднявся на якісно іншу ступінь розвитку, розбурхавши ментальні засади світового етносу і зруйнував ідеали людини, що були притаманні техногенній цивілізації. За таких зовнішніх умов система індустріальної освіти не могла довго протриматись у режимі сталого функціонування і вона швидко увійшла у режим саморозпаду, оскільки цьому негативному процесу сприяв розвиток науки і свідомості населення планети.

Ключові слова: освіта, індустріальна освіта, дух епохи, життєвий цикл, цивілізаційний підхід, соціальна система, зародження, зростання, зрілість, занепад.

Summary

***Zinkevych V. I.* The spirit of the age as a sign of the civilization movement of the industrial education social system. – Article.**

The article deals with the dynamics of changing the content of industrial education based on the analysis of the transformation of the spirit of the era in the paradigm of the life cycle of the social system. The life cycle of the social system of the industrial age, which consists of four stages, is investigated, namely: birth – XVI (1543) – end of XVII century; growth – the end of the XVII century – end of XIX century; maturity – end of XIX (1895) – 70 years of XX century; decline – the 70s of the twentieth century – beginning of the XXI century. It is proved that the system of education as a social phenomenon is subjected to various mechanisms which ensure its existence in time and space, namely, at the stage of birth, the laws of self-organization and self-regulation of social structures operate; growth – homeoresis; maturity – homeostasis; decline – homeoclase. It has been concluded that the space of industrial civilization has been steeped in contradictory trends in the spiritual life of the planetary community all this time. At the birth stage, it was a confrontation between the religious and the secular (humanistic), at the formation stage – religious, capitalist and communist, at the maturity stage – capitalist and communist, and at the decline stage – the capitalist, the remnants of the communist and the revival of the religious spirit. It is noted that at the end of the twentieth century, the “spirit of the

era”, which is the determining factor that determines all the cultural and historical processes of the planetary community, rose to a qualitatively different stage of development, shattering the mental foundations of the world ethnos and destroying the ideals of man, characteristic of the technogenic civilization. Under such external conditions, the industrial education system could not last long in the

mode of sustainable functioning, and it quickly entered the mode of self-disintegration, because this negative process was facilitated by the development of science and consciousness of the planet’s population.

Key words: education, industrial education, spirit of the era, life cycle, civilization approach, social system, origin, growth, maturity, decline.

УДК 140.8:141.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.940>**К. М. Кириленко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3303-3947>

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри філософії і педагогіки

Київського національного університету культури і мистецтв

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕМАРКАЦІЮ ПОНЯТЬ «КАРТИНА СВІТУ»,
«СВІТОГЛЯД» ТА «ОБРАЗ СВІТУ»**

Постановка проблеми. Споконвічне прагнення людини як істоти, що реалізовує себе не лише в площині вітальних процесів, але й прагне до самозвершень в духовному житті, до формування цілісного бачення світу з визначенням місця власного призначення у ньому, в умовах переважання ціннісно-світоглядних домінант набуває в ХХІ столітті особливої ваги. У світі, що активно трансформується, пошук підвалин власного існування тісно пов'язаний з формуванням цілісних та системних уявлень про навколишню дійсність. Світ, що постає як принципово відкрита система, пізнати яку можливо лише в контексті еволюційно-синергетичної парадигми, має властивість змінюватися за наперед не прогнозованим алгоритмом. Пізнання такого світу є так само відкритим та наперед не визначеним процесом пошуку. В цих умовах чітке розуміння термінологічного складника пізнавального процесу є не лише запорукою його успішності, але й вихідною умовою його можливості. Розрізнення понять, що використовуються для позначення уявлень людини про навколишню дійсність та визначають розуміння нею свого місця та призначення у ній, які в науковій площині курсують як синонімічні за змістом, є важливою проблемою, що актуальна як для формування наукового термінологічного апарату, так і для напрацювання предметного змісту наукових студій. Терміном, яким позначають систему уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, яка, як важливий системотворчий складник, має ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки, є «світогляд». Передбачається, що людина як істота духовна та соціальна має здатність до сприйняття світоглядних постулатів як умов особистісного становлення та властивість їх формування як регуляторів власної поведінки. Поєднання загальних та особистісних конотацій призвело до багаторівневої вжитковості терміна «світогляд», а саме в контексті певної історичної епохи, регіональної культури, соціальної, етнічної, професійної чи вікової групи, окремої особистості тощо. З метою виокремити як самостійну і доволі специфічну (хоча б тому, що принципово до кінця не вербалізовану) сферу ціннісно-духов-

них підвалин, що визначають людське суспільство на певному етапі його історичного, наукового та культурного поступу, на межі ХІХ–ХХ ст. спочатку в лоні природничо-наукових студій, а пізніше в площині гуманітаристики дедалі більшої вжитковості набуває термін «картина світу». Його репрезентація на особистісному рівні призводить до появи ще одного терміна – «образ світу». Спільне семантичне поле цих понять та максимальний граничний зміст, що лежить в основі формування цього поля, є причиною відсутності їх чіткого розмежування, що ускладнює наукову комунікацію та є стримуючим фактором для напрацювання її змістової частини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми. Визначену термінологічну синонімію в науковому дискурсі спричинила поява та активна початкова розробка терміна «картина світу» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на що вагомих вплив мали праці М. Блока, М. Вебера, Л. Вітгенштайна, М. Гайдеггера, Г. Герца, Т. Куна, І. Лакатоса, О. Потебні, К. Поппера, Л. Февра, Е. Фромма, М. Фуко, О. Шпенглера, К. Г. Юнга та інших.

Дослідження останніх років сконцентровані переважно на вивченні окремих складників картини світу як інтегрованого концепту: як зазначають науковці, аналізується «теоцентрична картина світу (О. Михайлова), концептуальна картина світу (Р. Павільоніс), нормативна та наукова картина світу (Н. Максимчук), індивідуальна картина світу (В. Маслова), філологічна картина світу (В. Щукін), міфологічна картина світу (С. Кошарна, С. Пітіна)» [2, с. 79] та інші ітерації цього поняття. Значна кількість наукових розвідок останніх років з цієї теми присвячена вивченню лінгвістичного аспекту питання, однак лише у контексті аналізу мовної картини світу; серед інших слід виділити дослідження О. Білецької, І. Заремської, Т. Охріменко. Культурфілософський аспект теми поряд з лінгвістичним піднімається в роботах О. Кривець, О. Маланчук-Рибак, М. Філон. Водночас вивчення семантичного наповнення терміна «картина світу» лишається не лише відкритим питанням, але й таким, що ускладнене практикою змішування в науковому

просторі понять «картина світу» та «образ світу», відсутністю демаркації між поняттями «картина світу» та «світогляд».

Метою статті є визначення з покликанням на наукову літературу та врахуванням традицій наукового обігу понять «картина світу», «світогляд», «образ світу» та встановлення відмінностей між ними.

Результати дослідження. Попри широку вжитковість терміна «картина світу», в науковій літературі відсутнє чітке його визначення. Дефініція, що мала знаний вплив на наукові вітчизняні студії, належить академіку В. Шинкаруку, який у фундаментальному за змістом та енциклопедичному за стилем викладу академічному колективному виданні «Філософський енциклопедичний словник» за власною редакцією визначає це поняття наступним чином: «Картина світу – одна з форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду; цілісна картина дійсності, насамперед узагальнений образ соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей» [7, с. 271].

Слід зазначити, що це визначення у його вихідних положеннях використовується як наскрізне у потрактуванні цього поняття. Зокрема, П. Герчанівська пропонує максимально близьку дефініцію: «Картина світу – одна із форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду» [1, с. 86].

В. Шинкарук дає вичерпне та розлоге визначення, а також вказує на ряд важливих функцій, які виконує картина світу в житті соціуму і через розуміння яких розкривається зміст цього поняття: вона «наповнює культурним змістом сприйняття навколишніх речей, опосередковує людські комунікації, оскільки втілює смисловий контекст взаєморозуміння між людьми, сприяє виробленню програми практичної поведінки, орієнтації людини в світі соціальних явищ, у реалізації прийнятого способу життя» [7, с. 271].

Заявлене максимально широке та всеохопне смислове поле терміна вплинуло на його наближення до семантичного поля іншого поняття, яким позначають сенсожиттєві пошуки у філософських студіях та в контексті наповнення якого розглядають одну з ітерацій філософії – «світогляд».

В. Діденко та В. Табачковський у словниковій статті до згаданого видання визначають світогляд як «духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного, сущого та уявного, бажаного, належного, синтез досвіду, оцінки знання та переконань, зорієнтованих на ідеали» [7, с. 569]

та зазначають, що світогляд є формою «самосвідомості людини і суспільства».

Терміном «світогляд» у науковій літературі прийнято позначати систему уявлень людини про світ та зумовлену ними мотиваційно-ціннісну модель поведінки особистості. Структура світогляду одним зі своїх компонентів має світобачення (іншими його складниками є світовідчуття, світорозуміння, світоспоглядання та світосприйняття – саме так згадані науковці структурують світогляд), яке формує пізнавально-інтелектуальний його рівень. Наявність цього компонента робить поняття «світогляд» близьким до поняття «картина світу». Втім, присутність інших складників, питома важливих для побудови цілісної світоглядної конструкції, є підставою для розрізнення цих понять.

Світогляд не може існувати без емоційно-психологічного та когнітивного компонентів, які повною мірою не охоплюють собою поняття «картина світу». Аналіз процесу становлення світобачення закріплює необхідність розрізнення понять «світогляд» та «картина світу», оскільки пізнавально-інтелектуальний рівень світогляду не є винятково результатом взаємодії нижчих структурних рівнів, він формується під впливом певної картини світу, наслідком якої переважно і є. Особливо наглядно ця взаємодія прослідковується в науковому світогляді: «Науковий світогляд ґрунтується на експериментальних та теоретичних знаннях про світ загалом» [7, с. 570].

Саме це дає підстави науковцям говорити не лише про історичні типи світогляду (міф, релігію, філософію), але й про різні світоглядні системи: «У різні історичні епохи формувалися головні структурні системи: космоцентрична, спрямована на пошуки єдиної сутності світобудови; теоцентрична, в якій панує віра в надприродні сили; антропоцентрична, пов'язана з усвідомленням людини центром Всесвіту, розкриттям можливостей розвитку особистості» [7, с. 569].

У науковій літературі мають місце визначення одного терміна через інший. Потрактування, у якому поняття «картина світу» розкривається через поняття «світогляд», знаходимо, наприклад, у О. Маланчук-Рибак. Дослідниця пише: «Картина світу – термін, який використовують також для означення світоглядних структур, що є у фундаменті культури певної історичної доби» [5, с. 368].

Порівняльний аналіз понять дає підставу для їх розрізнення у такий спосіб: термін «картина світу» фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень, якими оперує певну епоху; термін «світогляд» охоплює собою знання про світ, що існує не лише у теоретичних формах, а також позначає сформовані на основі цих знань переконання та ціннісні домінанти, які існують на особистісному рівні, але можуть мати і ширшу репрезентацію.

Попри наявні відмінності, що є важливою підставою для розрізнення таких понять, як «картина світу» і «світогляд», варто зазначити, що носієм духовних сутностей, які ними позначаються, є як окремі індивіди, так і різні групи людей (соціальні, професійні, етнічні, релігійні тощо). Тому і світогляд, і картина світу мають історичну природу, вони змінюються в часі, а також різняться залежно від регіональних чи інших типологічних відмінностей, що формують множинність людської спільноти в часі та просторі. Тому картина світу та світогляд перебувають у стані постійного оновлення, розвитку, є принципово відкритими та незавершеними. Вони є також підґрунтям інтеграції та дезінтеграції особистостей, основою комунікації з однодумцями як у сучасному, так і в історичному вимірах, підставою для визначення меж власного буттєвого простору. Картина світу та світогляд виконують спільні світоглядні функції: «Світобачення має дві базисні функції – інтерпретативну (здійснити бачення світу) і регулятивну (служити орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Ці ж функції виконує і картина світу» [6].

Наявне в певну епоху бачення та розуміння світу, що охоплює собою велике коло когерентних поглядів та позначається терміном «картина світу», є основою формування світоглядних переконань, аксіологічних регуляторів та мотиваторів поведінки окремих особистостей. «Картина світу», що визначає їх і наукове, і позанаукове вивчення, коло інтересів людей певної епохи, рівень та спосіб їх життя, втілюється потім у площині особистісних поглядів та переконань, що корельовані з нею. Картину світу як вона репрезентована на рівні окремої людської особистості позначають терміном «внутрішня картина світу». Цей термін використовують «для позначення того, як у формі образів, слів, через різні пізнавальні процеси свідомість людини сприймає та організовує інформацію про навколишню дійсність» [3, с. 97–98]. Як синонімічний до терміна «внутрішня картина світу» з метою акцентування на особистісному гносеологічному складнику процесу її формування та психологічній рецепції вживають термін «образ світу». Останній має широкий вжиток у літературі, поліфонічність якого зумовлена алегоричністю прочитання.

Як зазначає О. Кривопишина, «категорія образу світу є одним із найважливіших психологічних відкриттів О.М. Леонтьєва, зроблених ним у останній, незавершеній роботі «Образ світу», обірваній смертю автора» [4]. Авторка констатує, що в психології «образ світу розуміється як багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, себе й свою діяльність, інтегральний конструкт пізнавальної сфери особистості, а ре-

зультат пізнавального процесу – як модифікований образ світу, збагачений новими елементами. <...> образ світу – це утворення психіки, що опосередковує будь-яку діяльність індивіда (у тому числі й творчу)» [4]. У такому потрактуванні «образ світу» є репрезентацією «картини світу» на рівні окремої особистості.

Доктор психологічних наук С. Симоненко пише, що ««образ світу» і «картина світу» – це тотожні за своїм змістом поняття; категорія «картина світу» трактується як більш широка категорія порівняно з «образом світу». Картина світу – це більш вузьке за своїм змістом поняття, тобто змістова сторона образу світу, його результат. <...> Образ світу завжди індивідуальний» [6]. Науковиця звертає увагу на взаємопов'язаність понять «картина світу» та «образ світу»: з одного боку, образ світу постає «як розпредмечування картини світу» [6], з іншого – образ світу є основою формування змістової частини картини світу окремого індивіду, який є її співтворцем та постає «суб'єктом діяльності загальної картини світу» [6]. Авторка навіть у цьому контексті пропонує розуміння «картини світу як глобального образу світу» [6].

Слід зазначити, що образ світу є позачуттєвим, аmodalним, у ньому фіксуються предмети та ознаки навколишньої дійсності у їх транскрипції в пізнанні окремої людини, він постає як система організації уявлень та знань про світ, що має системний характер. Вона також має прогностичний характер, у ній формується візія майбутнього.

Попри те, що образ світу постає як втілення картини світу на рівні її сприйняття та формування окремим індивідом, у науковому полі має місце диференціація понять «внутрішня картина світу» та «образ світу». Перше використовується з метою позначення засвоєння картини світу психікою людини, тому у внутрішній картині світу виділяють свідоме та несвідоме, те, що існує як актуалізоване, та те, що потенційно може таким стати. Термін «образ світу» фіксує лише усвідомлені пізнавальні процеси. ««Внутрішня картина світу» значно складніша й об'ємніша за своїм змістом, ніж «образ світу», тому що має відношення до духовного, котре пов'язане із тривалою історією не тільки людства, а й усього життя на Землі» [3, с. 98].

Висновки. Розглянуті поняття «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд» є близькими, але не тотожними за змістом. Доцільним є розрізнення їх семантичного поля та оперування термінами у наступних значеннях. Поняттям «картина світу» варто позначати наявне в певну епоху бачення та розуміння світу на основі напрацьованих нею знань, яке охоплює собою велике коло когерентних поглядів та переконань та є основою формування світоглядних, аксіологічних регуляторів і мотиваторів

поведінки окремих особистостей, які фіксуються терміном «світогляд». Картину світу як вона втілюється на рівні окремої людської особистості, яка формує своє розуміння світу на основі власних та здобутих в готовому вигляді знань, усвідомлених та позасвідомих чинників варто визначати терміном «внутрішня картина світу». З метою акцентування на особистісному гносеологічному складнику процесу її формування варто вживати термін «образ світу», яким можливо фіксувати усвідомлену репрезентацію картини світу на особистісному рівні. Терміном «світогляд» можна позначати систему уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, у якій важливим складником структури є ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки.

Поняття «картина світу» та «світогляд» доречно диференціювати у такий спосіб: «картина світу» як поняття фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи та є неперсоніфікованим утворенням, хоча й таким, що існує на особистісному рівні; натомість поняттям «світогляд» позначають ті погляди і переконання, які є особистісним надбанням (хоча й таким, що екстрапольоване та тісно пов'язане із онтологічними, гносеологічними та іншими вимірами людського буття у певному соціокультурному середовищі та може бути репрезентоване не лише на особистісному рівні), а також сформовану на основі цих поглядів життєву позицію індивіда, його цінності та ідеали. На основі спільності світоглядів окремих особистостей формуються світоглядні переконання тих соціокультурних утворень, які ці особистості створюють, що дає підстави говорити про світогляд певної культури чи епохи.

Більш детально вивчення семантичних значень кожного із понять та перехресних зв'язків їх семантичних полів має стати предметом ґрунтовних наукових розробок, актуальність яких зумовлена нагальною потребою визначення світоглядно-методологічних підвалин нової синергетично-еволюційної картини світу, формування якої наразі активно відбувається.

Література

1. Герчанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
2. Драч І.Д., Миколенко А.З., Тишковець М.П. Мовна картина світу у процесі вивчення іноземної мови в медичних університетах. *Медична освіта*. 2019. № 4. С. 79–83.
3. Кириленко К., Кундеревич О., Бойко Л. Філософія культури. Словник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 280 с.
4. Кривописина О.А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2007.

№ 2 (20). Ч. 1. С. 84–88. URL: http://novyn.kpi.ua/2007-2-1/07_Krivopishina.pdf.

5. Маланчук-Рибак О. Картина світу в категоріальній системі культурології. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2011. Вип. 22. С. 363–374. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/22/34.pdf.

6. Симоненко С.В. «Образ світу» та «Картина світу» як детермінанти індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2011. № 9. С. 234–243. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/9_2011/59.pdf.

7. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

Анотація

Кириленко К. М. До питання про демаркацію понять «картина світу», «світогляд» та «образ світу». – Стаття.

У статті з урахуванням традицій вітчизняного наукового обігу аналізуються та розмежовуються поняття «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд», які функціонують як синонімічні терміни для позначення уявлень людини про навколишню дійсність та визначення розуміння нею свого місця і призначення у ній. Розрізнення цих понять є нагальним завданням для наукового співтовариства, оскільки термінологічна синонімія ускладнює порозуміння та позбавляє наукові дослідження чіткості формулювань.

Поняття «картина світу» висвітлюється як таке, що фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи, охоплює собою велике коло когерентних поглядів і переконань та є підґрунтям формування аксіологічних регуляторів і мотиваторів поведінки окремих особистостей. Картина світу як вона втілюється на рівні окремої людської особистості, яка формує своє розуміння світу на основі власних та здобутих в готовому вигляді знань, усвідомлених та позасвідомих чинників, визначається терміном «внутрішня картина світу». Термін «образ світу» використовується для позначення формування «картини світу» на особистісному рівні, ним фіксується усвідомлена її особистісна репрезентація. Терміном «світогляд» позначається система уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, у якій важливим складником структури є ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки. Поняття «картина світу» фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи та є неперсоніфікованим утворенням, хоча й таким, що існує на особистісному рівні. Поняття «світогляд» позначає ті погляди і переконання, які є особистісним надбанням, хоча й таким, що екстрапольоване та тісно пов'язане із онтологічними, гносеологічними вимірами людського буття у певному соціокультурному середовищі.

Демаркація визначених понять є шляхом до повноти розуміння тем та проблем, які ними позначаються, що є важливим завданням гуманітарних студій ХХІ ст. у контексті окреслення вихідних підвалин сучасної синергетично-еволюційної картини світу.

Ключові слова: «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд».

Summary

Kyrylenko K. M. Revisiting the demarcation of the concepts “picture of the world”, “worldview” and “image of the world”. – Article.

The article referring to the literature and taking into account the traditions of national scientific notion analyzes and distinguishes the concepts of “picture of the world”, “inner picture of the world”, “image of the world”, “worldview”, which function as synonymous terms to denote human perceptions of reality and to define their understanding of their place and purpose in it. Distinguishing between these concepts is an urgent task for the scientific community, as terminological synonymy complicates understanding and deprives research of clarity of formulation.

The concept of “picture of the world” is highlighted as meaning the existing in a certain era vision and understanding of the world on the basis of scientific and theoretical knowledge, covers a wide range of coherent views and beliefs and is the basis for forming of axiological regulators and motivators of individuals’ behaviors. The picture of the world exists at the level of an individual human personality, which forms their understanding of the world on the basis of their own and acquired knowledge is

denoted by the term “inner picture of the world”. The term “image of the world” is used to designate the formation of the “image of the world” at a personal level and is used to fix the acknowledged personal representation of it. The term “worldview” refers to a system of human ideas about the world and their personal place in it, in which the value-motivational regulators of human behavior are an important component of the structure. The concept of “picture of the world” captures the worldview beliefs that are driven by scientific and theoretical achievements in a particular era, and is an impersonal formation, although one that exists on a personal level. The term “worldview” refers to those views and beliefs that are personal property, although extrapolated and closely related to the ontological, epistemological dimensions of human existence in a particular socio-cultural environment.

The demarcation of certain concepts is a way to a full understanding of the themes and issues they affect, which is an important task of humanitarian studies of the XXI century in the context of outlining the original foundations of the modern synergetic-evolutionary picture of the world.

Key words: “picture of the world”, “inner picture of the world”, “image of the world”, “worldview”.

УДК 007:304.659

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.941>**А. О. Нерубаська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3754-0134>кандидат філософських наук, доцент,
докторант

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

О. В. СарнавськаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8111-2033>кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного університету водного господарства та природокористування

К. Є. ПальшковORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4383-004X>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПАРАМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ «КОМУНІКАЦІЯ»

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві ваги набуває проблема розвитку комунікативного процесу, який усе більше ускладнюється та перевантажується інтерпретаціями. Дослідники відмічають, що «ця проблема пов'язана, з одного боку, із сучасними умовами національних, державних, релігійних розходжень третьої індустріально-інформаційної хвилі, а з іншого – з процесами інтеграції й глобалізації. Отже, актуальним стає соціально-філософське питання про формування комунікативної культури особистості як фактора гуманізації планетарного суспільства» [10]. «Враховуючи сучасні процеси глобалізації, ключовою рисою сучасного етапу світового розвитку є і такий процес, як транснаціоналізація. Вона являє собою тенденцію, згідно з якою багато суспільних завдань у сучасних умовах доводиться вирішувати за допомогою інститутів та інструментів, що виходять за рамки окремо взятої національної держави» [3]. До таких проблем належать і комунікація загалом, і комунікативні процеси зокрема. Не менш важливою є і комунікація між людьми, родичами, друзями, які розділені сьогодні відстанями між державами внаслідок пандемічної кризи. Є також інша проблема – проблема перевантаженості фактів та інтерпретацій. Перевантаженість інтерпретаціями зумовлює дуже небезпечні наслідки.

Особливо гостро, на наш погляд, звучить питання комунікації з підлітками. Нездатність до повноцінної комунікації призводить до невтішних результатів. Маємо на увазі передусім спілкування батьків та дітей. Остання жахлива статистика самогубств в Україні сколихнула наше суспільство. У наноінформаційному, біфурка-

ційному, пандемічному просторі людині треба не тільки знайти своє місце, але й витримати вплив і тиск цілої системи, не втратити орієнтири, визначити маркери, сформувати систему цінностей тощо. У сучасному українському суспільстві, яке стало на шлях європейської інтеграції, виробляє нові ідеали, цінності та принципи, необхідні нові дослідження проблем [2]. Тому пропонуємо осмислити названу проблему в соціально-філософському контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана для системного аналізу проблема в історії наукової думки досить актуальна. Доказом цього можуть бути праці С. Кримського, В. Ляха, О. Скалацької, В. Соловйова, С. Франка, Л. Шестова, В. Шинкарука. У ХХІ столітті увагу привертають концепції К. Апеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана. Хотілось би згадати в цьому аспекті екзистенціальну кризу та представників напряму: Ж.-П. Саартра, А. Камю, М. Бердяєва, Г. Марселя, М. Мерло-Понті, К. Ясперса та інших. Засновником поняття масової комунікації вважається Вілбур Шрамм – американський письменник, журналіст, викладач, соціолог, один із основоположників соціології масових комунікацій у США. Сучасний український дослідник О. Холод відмічає, що термін «соціальна комунікація» запропоновано церквою, яка видала декілька документів, що декларували цей термін в 60-х роках ХХ століття [11, с. 9–32]. У ХХІ ст. західні вчені (Б. Барельсон, Дж. Гербнер, П. Лазарсфельд, Г. Лассуел, М. Маклюен, Р. Мертон, В. Ріверс, В. Шрамм та інші) займаються аналізом засобів та механізмів здійснення комп'ютерних технологій. З огляду на нові тенденції, кризові стани та

біфуркацію буття сучасного суспільства виникає потреба нового аналізу, у тому числі системи «комунікація» в пандемічні часи.

Метою нашого дослідження є системно-параметричний аналіз комунікативних процесів.

Об'єкт дослідження – процес сучасної комунікації.

Предметом виступає системна модель комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якою б не виявилася комунікація, але перш за все вона має бути безпечною для людини. Проте нині з'являється низка нових для людства чи окремої особистості чинників, які складно оцінити, часом неможливо виявити загрозу. На нашу думку, слід говорити про проблему обмеженості термінології, смислів у контексті нових інформаційних реалій. Ці реалії створили механізми маніпулювання свідомістю не тільки окремих індивідів, але й мас. З огляду на сказане сучасні дослідники привертають увагу до гібридних воєн, розпочатих людством, і вводять поняття «абераційна соціалізація». Термін «аберація» (від латинського «aberration» – відхилення), по суті, означає «зараження» людини помилковими та нав'язливими ідеями, що не відповідають реальності. Своєю чергою абераційна поведінка не ґрунтується на свідомості й не пояснюється з позиції здорового глузду. Абераційна поведінка виникає в результаті аберації цінностей, настанов, мотивів і потреб, які є рушійною силою поведінки та дій [13, с. 233]. Такі процеси загострилися в період пандемічних атак в Україні і світі.

Зростання кількості сучасних проблем змушує вибудовувати стратегії подолання комунікативних криз на різних рівнях виховання й освіти молодого покоління. Комунікація, з одного боку, застосовується як механізм адаптації в соціумі, а з іншого – може викликати кризу особистості. Розглянемо поняття «комунікація» та її види.

Більша міра вияву сучасних проблем активно привертає увагу до того, що на різних рівнях виховання й освіти сучасного покоління необхідно вибудовувати стратегії подолання комунікативних криз. Комунікації, з одного боку, є механізмом адаптації в соціумі, а з іншого – може стати кризою особистості. Розглянемо поняття «комунікація» та її види.

У масовій комунікації існує поділ на доіндустріальний та індустріальний періоди. Доіндустріальний період об'єднує дописмовий і письмовий етапи. В індустріальному періоді виділяють друкований та аудіовізуальний етапи [5, с. 16]. До жодного з них ми вже не належимо, перебуваючи в наступній – інформаційній – стадії розвитку масової комунікації. На нашу думку, інформаційний період можна розділити на період, коли реально передавалася інформація (за допомогою

паперових носіїв, гінців, листонош), і період віртуального її передавання (через засоби масової інформації, електронну пошту, гаджети тощо).

Однією із соціальних проблем ХХІ століття вважається міжособистісна комунікація без гаджетів. Кіноіндустрія Америки показала картину «Вам лист» (1998 р.), головні ролі в якій зіграли Том Генкс і Мег Райан. Фільм розповідає про любовне спілкування людей за допомогою електронної пошти. У фіналі виявляється, що герої мешкають на одній вулиці та в реальному житті неприємно ставляться один до одного. Наведемо цитату, що розкриває всю трагедію відносин героїв: «Ця жінка – найпрекрасніше створіння з усіх, із ким мені доводилося спілкуватися. І якщо красою вона не поступається поштової скриньці, то я одружусь з нею [cityinfo]». Люди сьогодні приділяють мало уваги один одному, а телефонні «смс» не можуть нічого змінити. Новий тип спілкування – через гаджети – затагнув людину в іншу реальність, яку назвали віртуальною. Проблема віртуальної комунікації кінематограф порушив ще на початку ХХ століття. Різниця в тому, що на той час люди писали листи і відсилали їх у конвертах, а сьогодні – електронною поштою. Попередником картини «Вам лист» був фільм «Shop Around The Corner» (1940 р.) – класична різдвяна романтична комедія Ернста Любича. Схожий сюжет у кінокартині «Старим добрим літом» (1949 р., режисери Роберт З. Леонард, Бастер Кітон). Роман головних героїв зав'язався через газетне оголошення про анонімне спілкування. Вони ніжно листувалися, але, зустрічаючись у реальному житті, відчували один до одного антипатію.

Мистецтво інакше, ніж наука, висвітлює проблеми та привертає до них увагу суспільства. Але вони творчо співпрацюють у всіх напрямках, щоб вивчити питання й запропонувати людям виходи і стратегії.

Гуманітарні та природничі науки об'єднали свої зусилля у вирішенні спільних проблем. Важливо, що мета в них єдина – створити людині комфортні умови для життя й мінімізувати ситуації, пов'язані з кризами. Мистецтво відкриває особистість як творчу, талановиту, а іноді й геніальну. Це дуже ефективний механізм захисту від комунікативних криз. Але творчість може довести людину до психічних захворювань, депресій, які вивчали Г. Салліван, З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг та інші.

В епоху інформаційних та технічних революцій, які з неймовірною швидкістю захопили людство у ХХ-му й продовжують активно розвиватися у ХХІ столітті, гуманізація сфер життя перетворюється на невід'ємну частину успіху будь-якої системи. Це може стати способом вирішення низки проблем, пов'язаних з комунікативною кризою. Мистецтво теж є варіантом позитивної комунікації.

Не треба забувати, що мистецтво рятує нас від щоденної метушні. Прикро, але не кожна людина причетна до мистецтва. Зовсім інша річ – творча реалізація особистості. Через мистецтво (наприклад, кіно, літературу) в індивіда виховуються вищі людські якості: співпереживання, доброта, вміння любити, співчувати тощо.

Міжособистісна комунікація може здійснюватися в різних формах, специфіка яких визначається числом учасників, їхніми соціорольовими статусами, комунікативною настановою, особливостями простору й часу спілкування. Ідеальний зразок міжособистісної комунікації – неформальна бесіда двох осіб. Характерними рисами цього виду спілкування є: часта зміна тематики, домінування однієї сторони завдяки її більшій активності та підпорядкуванню іншої, зміна комунікативної настанови, можливість повернутися до попередньої теми, необов'язковість заключного етапу, оскільки розмова може перериватися випадковими обставинами. В умовах формальних ситуацій зазвичай використовуються тільки загальноприйняті норми комунікації (не можна, наприклад, підійти до незнайомої людини і, вітаючись, поплескати її по плечу) та певна послідовність висловлень [1, с. 35].

Важливим різновидом комунікативних засобів вважаємо інструменти невербального спілкування. Дії людей стають засобами комунікації, якщо їхній зміст може інтерпретуватися іншими. Невербальну комунікацію називають «мовою мовчання», що відбувається не тільки тоді, коли людина говорить, але й тоді, коли мовчить. Інформація, послана відправником без використання слів як системи, утворює невербальне послання. Останнім часом ця сфера міжособистісної комунікації все більше цікавить учених і практиків. Річ у тім, що комунікативний ефект багатьох послань створюється невербальною інформацією, зокрема тональністю голосу тощо. Особливо це проявляється в тих випадках, коли словесна частина послання відправника суперечлива. Тоді адресат більше покладається на невербальну частину, щоб зрозуміти значення послання [16].

Хочемо до цього виду комунікації віднести послання підлітків своїм батькам і старшому поколінню. В Україні дуже гострою є проблема комунікації між дітьми, між дітьми й батьками, між дітьми та вчителями тощо. Взагалі це проблема не лише українська. За даними науковців Словаччини, 45% юнаків якимось чином завдали собі травм у віці від 11 до 19 років. Частина досліджуваних зашкодили не собі, а іншим. Фахівці підтверджують необхідність психологічної допомоги цьому контингенту підлітків, які повинні знати, що їм готові допомогти [12]. Неабияке значення має зворотний зв'язок, оскільки саме від нього залежить ефективність міжособи-

стісних комунікацій. Розглянемо комунікацію як систему та проведемо її системно-параметричний аналіз.

Послідовники А. Уймова зауважують, що специфікою параметричної загальної теорії систем вважається системно-параметричне моделювання, тобто формально-логічне моделювання системних параметрів. Параметрична загальна теорія систем передбачає проведення системного дослідження у три етапи. На першому етапі здійснюється системне зображення об'єкта дослідження, іншими словами, встановлюються так звані «системні дескриптори» (концепт, структура, субстрат) і таким чином конструється об'єкт дослідження як система.

Другий етап присвячений параметричному опису отриманої системи, а саме: вона характеризується з позицій притаманних системних властивостей та відношень, тобто атрибутивних та реляційних параметрів.

На третьому етапі між значеннями системних параметрів виявляються їх стійкі кореляції – загальносистемні закономірності. Встановлення загальносистемних закономірностей дає підстави для порівняльного дослідження суттєвих властивостей і відношень систем [4, с. 6–7].

Філософські словники описують систему як сукупність елементів, які перебувають у відношеннях та пов'язані між собою, утворюють певну цілісність, єдність [15, с. 329]. Своєю чергою Л. Терентьєва зазначає, що поняття «система» повинне мати такі властивості: 1) за його допомогою можна і необхідно відрізнити систему від несистеми; 2) у такому понятті має відображатися системна організація, подібна, наприклад, до логічної організації відношень між поняттями й судженнями в силіогізмі або між хімічними елементами в таблиці Д. Менделєєва; 3) у феномені «система» мусить знайти своє місце певна ієрархічність системної організації її елементів, схожа з ієрархічністю видів загального або єдиного, виділеного Аристотелем [6, с. 106]. Системну дефініцію А. Уймов подає двома способами, назвавши своє визначення «двоїстим» [9; 8]:

1) $\{(\downarrow A) \text{ Система}\} = \text{def } \{[a(*\downarrow A)]t\}. (1)$

Зміст цього виразу (з використанням формалізованої мови) означає: певний довільно взятий об'єкт є системою (дефінієдум – відкрита атрибутивна, суб'єктна формула), якщо він буде таким об'єктом, на якому реалізується якесь відношення, що має фіксовану властивість t (дефінієнс – замкнута, суб'єктна формула, у якій суб'єкт – замкнута предикативна, реляційна формула). Це визначення формалізоване в рамках ЯТО (мова тернарного опису). $(\downarrow A)$ Система – «довільний об'єкт є системою»; A – довільний об'єкт; значок «= def» – означає рівно за визначенням; t – певна властивість (від англійського певного

артикля *the*); $[a(*)/A]$ – певне відношення *a* (від англійського невизначеного артикля *a*), властиве $/A$. Кожна з категорій: «певний» *t*, «невизначений» *a*, «довільне» *A* – «ґрунтується на тій змістовій відмінності, якою можуть визначатися категорії «річ», «властивість» і «відношення». Кожна з них здатна набувати змісту: бути певною, невизначеною та довільною [7; 8].

І друге, двоїсте першому, визначення системи:

2) $\{([A] \text{ Система}) = \text{def } \{t([A^*]a)\}$. (2)

Певний довільно взятий об'єкт є системою, якщо його властивості пов'язані певним фіксованим відношенням [8, с. 105]. Як варіант запису цих визначень *A*. Уйомов пропонує використовувати грецькі символи: *R* (від “*relatio*” – відношення), для властивостей – *P* (від “*proprietas*” – властивість, риса, ознака), річ позначена символом *m* – від “*materia*”. Тоді схему визначення поняття «системи» можна записати в такому вигляді:

3) $(m) \text{ Sist} = \text{df } ([R^*(m)] P)$ (3)

Двоїсте йому визначення записується так:

4) $(m) \text{ Sist} = \text{df } R([m^*] P)$ (4)

«Концепт у параметричній загальній теорії систем – це завжди визначене, фіксоване, заздалегідь задане, передбачуване під час побудови будь-якої системи. Причому це «визначене» залежить, з одного боку, від суб'єкта дослідження, з іншого – від об'єкта. Вибір суб'єктом дослідження концепту системи визначається тими рисами об'єкта, які певним чином привертають до нього увагу. Це буває приблизно так. Суб'єкт пізнає незнайомий об'єкт. Для повноцінного дослідження конкретного об'єкта він будує систему. Для цього суб'єкт має визначити концепт системи. Таким концептом для нього служать певні опізнані, розпізнані чи відомі риси об'єкта, наприклад, знайомі ознаки чи навіть асоціації, що виникають під час розгляду досліджуваного об'єкта. Тепер суб'єкт обирає концепт для побудови системи на основі впізнаваності, якщо навіть вона має асоціативну або символічну форму» [4, с. 73–74].

Щоб визначити комунікацію як систему, передусім необхідно знайти концепт: атрибутивний або реляційний. Якщо комунікація є усною, письмовою й візуальною, то такий концепт можна назвати атрибутивним, тому що він базується на властивостях. Названому атрибутивному концепту відповідатиме реляційна структура. Такою структурою можуть виступати умови здійснення комунікації. Дослідники виділяють чотири умови: наявність щонайменше двох осіб: відправника – особи, яка генерує інформацію, призначену для передавання, та одержувача – особи, для якої призначена інформація, що передається; наявність повідомлення, тобто закодованої за допомогою будь-яких символів інформації, призначеної для передавання; наявність каналу комунікації – засобу, за допомогою якого передається ін-

формація; наявність зворотного зв'язку, іншими словами, процесу передавання повідомлення у зворотному напрямку: від одержувача до відправника. Таке повідомлення містить інформацію про ступінь сприйняття й зрозумілості отриманого повідомлення [14].

Концепт та структура реалізуються на субстраті, яким виступають аспекти комунікації, а саме: *комунікативний* (це комунікація у вузькому значенні) полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються; *інтерактивний* передбачає організацію взаємодії між індивідами, які спілкуються (обмін діями); *перцептивний* означає процес сприйняття і пізнання один одного партнерами по спілкуванню та встановлення на цій основі взаєморозуміння [17].

Можна провести двоїсте моделювання і визначити комунікацію з реляційним концептом. Позиція учасників комунікації може бути таким концептом. Назвемо ці позиції: *потреба у спілкуванні* (необхідність повідомити або дізнатися інформацію, вплинути на співрозмовника тощо) спонукає людину вступити в контакт з іншими комунікантами; *орієнтування з метою спілкування* в комунікативній ситуації; *орієнтування в рисах особистості співрозмовника*; *планування змісту спілкування* – людина уявляє собі (часто несвідомо), що саме говоритиме; *відбір (несвідомий чи свідомий) конкретних засобів, фраз, якими користуватиметься мовець, поведінкових дій; встановлення контакту; обмін думками, ідеями, фактами; сприйняття й оцінка відповідної реакції співрозмовника*, контроль ефективності спілкування на основі встановлення зворотного зв'язку; *коригування напряму, стилю, методів спілкування і способів їх взаємодії* [17].

Така структура повинна бути атрибутивною. Те, що в попередній системі слугувало атрибутивним концептом, у цьому варіанті здатне виступити структурою. Субстрат можна не змінювати. Тоді системи виявляться тотожними за субстратом.

Пропонуємо атрибутивний аналіз цих систем. Основою системно-параметричного підходу є 24 бінарних параметри. У межах цього дослідження довільно виберемо декілька з них. Дуже важливим ми вважаємо **параметр № 1** – упорядковані й неупорядковані системи. На наш погляд, для системи «комунікація» значущою є властивість впорядкованості. Невпорядкованість може привести систему до станів, достатньо розкритих екзистенціалістами – невпевненості, страху, віддаляння тощо. Комунікативні процеси повинні допомагати взагалі уникати таких станів. **Параметр № 2** – структурно-точкові, структурно-лінійні і структурно-багатовимірні системи. Систему «міжособистісна комунікація» відносимо до структурно-багатовимірних систем, оскільки

структура, виражена ставленням, яке ґрунтується на умовах здійснення комунікації та робить це ставлення багатовимірним завдяки своєму розмаїттю. **Параметр № 3** – завершені – незавершені системи. Завершені системи не допускають приєднання нових підсистем без того, щоб система не перетворилася на іншу. Комунікація – незавершена система, тому що вона допускає або навіть прагне долучити додаткові комунікативні елементи – це можуть бути нові члени процесу комунікації, можливості та інше. Окреслений параметр аналогічний поняттю «відкритість» системи. Процес комунікації має бути відкритим. Інакше комунікація стане вузькою за змістом, неуніверсальною, закритою, маніпулятивною.

Висновки. Отже, у нашому дослідженні запропонований системно-параметричний аналіз комунікації. Актуалізовано питання комунікативних процесів, які з'являються внаслідок сучасних криз, пандемічної ситуації. Зроблено спробу проаналізувати два види комунікації: масової і міжособистісної. Сучасна міжособистісна комунікація стає надто проблематичною. Зменшення контактів між людьми приводить суспільство до кризи комунікації, що все частіше здійснюється онлайн і зумовлює нову проблему – втрату навичок реального спілкування без гаджетів.

Водночас ми пропонуємо системно-параметричне визначення системи «міжособистісна комунікація» на підставі системно-параметричного підходу, розробленого українським ученим Авеніром Уйомовим. У системі «комунікація» виділяємо концепт, структуру та субстрат, проводимо двоїсте її моделювання. Спершу встановлюємо реляційний концепт і атрибутивну структуру, потім, навпаки – атрибутивний концепт та реляційну структуру. Два визначення доповнюють одне одного. У дослідженні системи схарактеризовані як упорядковані, структурно-багатовимірні й незавершені, тобто відкриті.

Перспективне вивчення проблеми уможливить глибший параметричний аналіз системи «комунікація» та застосування поданого матеріалу в освітньому процесі.

Література

1. Грушевіцкая. В.Д. Попков. А.Л. Садохін Основи міжкультурної комунікації / Під редакцією А.П. Садохін Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 298 с.
2. Нерубасська А.О. Системно-параметрична модель біфуркаційної особистості : монографія. Одеса : С.Л. Назарчук, 2020, 340 с.
3. Петльована Л.Ю. Вплив комунікаційних технологій на транснаціональні процеси в сучасному світі / Соціальні комунікації: теорія і практика : наук. журн. [наук. ред. О. М. Холод]. Т. 1. Київ : МЦД СК «Комтека», 2015. С. 66-73.
4. Райхерт К.В. Філософсько-методологічні засади двоїстого системно-параметричного моделювання :

монографія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Одеса. 2013. С. 73–74.

5. Різун В.В. Теорія масової комунікації: підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008. 260 с.

6. Терентьева Л.Н. Тектология системы. / Уёмовские чтения 1-4: Материалы научных чтений памяти Авенира Уёмова. Философский факультет ОНУ им. И.И. Мечникова. Одесса : Печатный дом. 2013–2016. 310 с.

7. Уёмов А.И. Системні аспекти філософського знання. Одеса : Негоціант, 2000. 160 с.

8. Уёмов А.И., Сараева І., Цофнас А.Ю. Загальна теорія систем для гуманітаріїв. Польща, 2001. 276 с.

9. Уёмов, А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.

10. Фоменко А. Осмислення проблеми комунікації в умовах глобальної кризи. *jrn.nau.edu.ua* Вип. 1, 2010. С. 179–182.

11. Холод О.М. Семантика терміна «соціальна комунікація»: концептуальні підходи / Соціальні комунікації: теорія і практика : наук. журн. [наук. ред. О. М. Холод]. Т. 1. Київ : МЦД СК «Комтека», 2015. С. 9–32.

12. Demuthova, S., Vaclavikova, I., Selecka, L., & Blatny, M. (2020). The Problem of Self – Disclosure of Self-Harming Behaviour in Adolescence. *Postmodern Openings*, 11(4), p. 01-19 doi:10.18662/po/11.4/220

13. Kurylo Vitalii, Savchenko Sergii, Karaman Olena. Aberrational Socialization as a New Type of Socialization of an Individual in Modern Information Society / перевод с англ. Нерубасской А. *Postmodern Openings* 2020, Volume 11, Issue 1, pages: 225-237|doi:10.18662/po/117 С. 227-228.

14. Теорія менеджменту. Конспект лекцій. Архів оригіналу за 27 травень 2011.

15. Философский словарь / Философский словарь под ред. И. Фролова. Т. 4-е издание. Москва : Политиздат. 1981. 445 с.

16. Міжособистісна комунікація: https://stud.com.ua/19379/medzhment/mizhosobistisni_komunikatsiyi.

17. Комунікація: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Комунікація>.

Анотація

Нерубасська А. О., Сарнавська О. В., Пальшков К. Є. Параметричний аналіз системи «комунікація». – Стаття.

У статті пропонується системно-параметричний аналіз комунікації. Якою б не була комунікація, вона повинна бути безпечною для людини. Однак сьогодні низка факторів стають новими для людства чи окремої особистості. Їх не завжди можливо правильно оцінити, що також виявляється негативним чинником. Варто говорити про проблему недостатності термінології, смислів у межах нових інформаційних реалій. Ці реалії створили механізми маніпуляції свідомістю не тільки окремих індивідів, але й мас. Мистецтво інакше, ніж наука, висвітлює та привертає увагу суспільства до таких проблем. Але вони співпрацюють у всіх напрямках, щоб вивчити й запропонувати людям виходи і стратегії. Гуманітарні та природничі науки об'єднали свої зусилля у вирішенні спільних проблем. Важли-

во, що мета в них одна – створити людині комфортні умови для життя і мінімізувати ситуації, пов’язані з кризами. Мистецтво відкриває особистість як творчу, талановиту, а іноді й геніальну. Це дуже ефективний механізм захисту від комунікативних криз. Автори статті піднімають питання комунікативних процесів, які з’являються внаслідок сучасних криз, в тому числі пандемічної ситуації. Сучасна міжособистісна комунікація стає дуже проблематичною. Зменшення контактування між людьми приводить суспільство до кризи комунікації, яка стає онлайн-комунікацією, що веде до нової проблеми – втрати навиків реальної комунікації без гаджетів. Пропонується системно-параметричне визначення системи «міжособистісна комунікація» на підставі системно-параметричного підходу, розробленого українським вченим Авеніром Уйомовим. Системний підхід є універсальним методом дослідження об’єктів. Головною тезою системного підходу є теза: «будь-який об’єкт можна представити у вигляді системи». Таким об’єктом у цьому дослідженні стає міжособистісна комунікація. В системі «комунікація» виділяються концепт, структура та субстрат (параметри першого роду), причому проведено двоїсте моделювання системи. В першому разі знаходили реляційний концепт та атрибутивну структуру, в іншому, навпаки, – атрибутивний концепт та реляційну структуру. Два визначення є доповненням одне одного. Використавши параметри другого роду (бінарні атрибутивні параметри), ми запропонували більш глибокий аналіз досліджуваного об’єкту. Системи охарактеризовані як впорядковані, структурно-багатовимірні та незавершені, тобто відкриті.

Ключові слова: комунікація, система, параметри, концепт, структура, субстрат.

Summary

Nerubasska A. O., Sarnavska O. V., Palshkov K. Ye.
The parametric analysis of the system of “communication”. – Article.

The article is proposed a system-parametric analysis of communication. Whatever the communication, it must be safe for the person. However, today a number of fac-

tors are becoming new to humanity or the individual, it is not always possible to assess them, which is also a negative factor. In our opinion, it is worth talking about the problem of lack of terminology, meanings within the new information realities. These realities have created mechanisms for manipulating the consciousness not only of individuals but also of the masses. Art otherwise than science, illuminates and pays public attention to such problems. But they works together to explore and offer people solutions and strategies. The humanities and sciences have joined forces to solve common problems. It is important that their goal is to create comfortable living conditions for people and to minimize crisis situations. Art reveals a person as creative, talented, and sometimes brilliant. This is a very effective mechanism for protection against communication crises. The authors of the article raise the issue of communication processes that arise as a result of modern crises, including the pandemic situation. Modern interpersonal communication is becoming a very problematic. Reducing contact between people leads society to a crisis of communication, which becomes online communication, which leads to a new problem: the loss of real communication skills without gadgets. The system-parametric definition of the system “interpersonal communication” on the basis of the system-parametric approach developed by the Ukrainian scientist by Avenir Uyomov is offered. A systems approach is a universal method of studying objects. The main thesis of the systems approach is the thesis: “any object could be represented as a system”. Interpersonal communication becomes such an object in this study. In the system “communication” the concept, structure and substrate (parameters of the first kind) are allocated, and double modeling of system is carried out. In the first case we found a relational concept and an attributive structure, in the second, on the contrary, an attributive concept and a relational structure. The two definitions are complementary. Using parameters of the second kind (binary attribute parameters) offered a deeper analysis of the object under study. The systems are characterized as ordered, structurally multidimensional and incomplete as are open.

Key words: communication, system, parameters, concept, structure, substrate.

УДК 141.32(430)“19”М. Гайдеггер
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.942>

І. П. Печеранський
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4722-2332>
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії та педагогіки
Київського національного університету культури і мистецтв

КАНТІАНСЬКІ МЕДИТАЦІЇ МАРТИНА ГАЙДЕГГЕРА ПРО СУТНІСТЬ ЛЮДСЬКОЇ СВОБОДИ

Постановка проблеми. Вплив критичної філософії Імануеля Канта на творчу еволюцію Мартіна Гайдеггера (1889–1976) є вагомим і беззаперечним, а також постає цікавим предметом історико-філософського дослідження. У цьому ключі важливо прослідкувати перехід від праці «Буття і час» через суперечливий «поворот» у мисленні філософа, до творчості 1930-х рр., враховуючи роботу «Внесок у філософію» (Beiträge zur Philosophie), що охоплює проблеми істини і свободи. Важливо відзначити декілька моментів: по-перше, ранні роботи М. Гайдеггера містили сильні, хоч і приховані ідеалістичні змісти та концепції, які згодом були артикульовані у працях 1930-х рр., по-друге, ці розробки головним чином базуються на діалозі мислителя з історією філософії, і, по-третє, рання його творчість – кантівський проект, а пізня – опосередкований німецьким ідеалізмом розрив з більш ранньою кантівською позицією.

У рамках традиції німецького ідеалізму творчість пізнього М. Гайдеггера є розривом і водночас безперервним розвитком думки І. Канта. По суті, як і Фіхте, який вважав себе адептом кантівського проекту та водночас його критиком, М. Гайдеггер теж є критиком його ранніх творів і водночас тим продовжувачем роботи, що її розпочав кенігсберзький мислитель, реалізуючи найбільш базові онтологічні ідеї фундаментальної онтології всередині конститутивної буттєво-історичної структури, яка вже не є індивідуалістичною та аісторичною.

Однією з особливостей цього повороту до більш пізньої думки є новий акцент на практиці. М. Гайдеггер навіть заходить настільки далеко, що сприймає власні думки про практику як розвиток другої та третьої критик Канта, розвиток, який мав місце безпосередньо в розпал повороту, та привів вченого до творчості іншого відомого німецького ідеаліста Фрідріха Шеллінга, погляди якого багато в чому визначили період 1930-х рр.

Особливість так званого «повороту» у мисленні М. Гайдеггера в основному зводиться до переоцінки практичної філософії І. Канта. На відміну від мислення через категорію «Я є», як це робив Кант у першій критиці, дослідник більше акцентує увагу на категорії «Я дію», що переважає у другій та

третьій кантівських критиках. Показовою роботою цього періоду є лекційний курс 1930 року «Сутність людської свободи», текст, на основі якого можна реконструювати роздуми М. Гайдеггера про сутність засад і про сутність істини, які засвідчують сильний ідеалістичний ухил та, по суті, є місцем зустрічі з практичною філософією І. Канта. Цей курс також містить найбільш виразні роздуми філософа про взаємозв'язок проблем істини, свободи та практики, які потребують ґрунтового історико-філософського дослідження.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Стосовно творчої та біографічної ліній М. Гайдеггера необхідно виділити дослідження В. Анца, Д. Барбаріча, В. Бімеля, П. Гайденко, Л. Гахмайстера, А. Денкера, М. Інвуда, Т. Кармана, Т. Кіселя, Д. Кьолера, А. Люкнера, Н. Мотрошилової, О. Пьотгелера, В. ван Реєна, Т. Ренча, Г. Феттера, Г. Фігала, Г. Філліпсе, О. Ярауса та інших. Не можна обійти увагою праці, присвячені становленню гайдеггерового проекту герменевтичної феноменології (Х. Адріан, Т. Вроблевські, Кр. Деммерлінг, Є. Фальов, Г. Штенгер та ін.), а також специфіці «повороту» у його творчості (Д. Генріх, Ж. Гронден, І. Фегер). Що стосується української гайдеггеріани, то тут потрібно вказати на роботи таких авторів, як А. Баумейстер, А. Богачов, С. Возняк, А. Дахній, І. Держко, І. Карівець, В. Кебуладзе, Р. Кісь, Р. Кобець, М. Култаєва, М. Мінаков, Л. Сафонік, В. Суханцева, В. Терлецький та інші.

Мета статті – історико-філософський аналіз гайдеггеровської інтерпретації кантового вчення про свободу у контексті взаємоінтеграції трансценденталізму й практичної філософії, переосмислення аристотелевих категорій «актуального» та «потенційного», проблеми каузальності, руху та кінечності.

Виклад основного матеріалу. Курс лекцій 1930 року засвідчує перехід мислення М. Гайдеггера від трансцендентальної філософії до мислення практичної діяльності. Він передбачає спочатку обговорення проблеми істини в грецькій філософії, а потім – проблеми свободи в творчості І. Канта [7, р. 52, 93]. Він демонструє більш виразне мислення щодо кантівської концепції свободи, на відміну від інших рецепцій М. Гайдеггера, особливо стосовно першої критики. Це

пов'язано з тим, що вчений розглядає практичну філософію І. Канта більш інтегрованою в його трансценденталізм, і з цієї ж причини текст охоплює не лише фазу роботи, присвячену вивченню фундаментальної онтології, але й фазу буттєво-історичного мислення, нагадуючи, що цей поворот є більше зміщенням акценту, ніж відмовою від попередніх поглядів.

Частина тексту, що стосується проблеми істини, містить аналіз метафізики Аристотеля (Книга Тета, глава 10), який відіграє важливе підготовче значення для подальшої інтерпретації кантової концепції свободи [7, р. 57]. Аристотель розуміє буття як постійну присутність, що призводить до визначення істини як істини-буття та закладає підвалини для тривалого обговорення М. Гайдеггером категорій актуального та потенціального в Аристотеля як вирішення проблеми змін у структурі самого буття, яка є важливою проблемою, оскільки здатність матерії рухатися актуалізує проблему часу всередині буття. Це дослідження, яке М. Гайдеггер згодом продовжив у лекційному курсі 1931 року, присвяченому аристотелевій метафізиці, є ще одним ключовим свідченням важливості понять актуальності та потенціальності для розгляду проблеми істини цього періоду. Ця дискусія виступає підґрунтям для розгляду М. Гайдеггером сутності людської свободи, оскільки актуальність у Аристотеля прямо пов'язана з пізнанням суті речі [5, р. 6–7]. Актуальність стосується того аспекту, який грецький мислитель пов'язує з істиною у формі буття. Теж саме стосується й розуміння сутності речі, що передбачає розкриття її істини в межах горизонту буття, адже йдеться про її константну присутність. Потенційність містить у собі міру перетворення на нову актуальність, розкриваючи проблему часу. Через те проблема актуальності та потенційності у Аристотеля є, по суті, проблемою істини, оскільки стосується як буття, так і часу. Проблема істини лежить в основі проблеми свободи, оскільки свобода – це частково здатність самості здійснювати спонтанний та автономний рух, висновок, який можна зробити, поєднавши кантівську дефініцію свободи та аристотелеві розмисли про актуальне та потенційне.

Рух є особливо важливою проблемою з огляду на підриг традиційного розмежування матерії та ідеї (наслідок розведення суб'єкта та об'єкта). Іншими словами, М. Гайдеггер поставив суб'єкта та об'єкт на один онтологічний рівень, внаслідок чого рух впливає на людину та на предмети у світі. Спроба Аристотеля відокремити рух, що виникає в душі під час мислення, від руху предметів, а форму від речовини, дала змогу розглянути рух виключно фізично, а революція М. Гайдеггера у переосмисленні себе і світу, означає, що Я рухається на рівні своєї первісної конституції, рух само-

сті, який вчений називає *Bewegung*, невіддільний від руху речей у світі. Крім того, можна інтерпретувати Аристотеля сучасними термінами у напрямку уможливлення розуміння мислення на рівні фізичних рухів (приміром, функціоналістський та матеріалістичний погляд на душу). У будь-якому разі Аристотель наголошує, що «актуальність і потенційність не обмежуються просто сферою руху, а ширяться далі» [1, с. 1651]. Вони стосуються як розуму, так і душі. Т. Кісіель у роботі «Гене́за буття та часу Гайдеггера» наголошує на тому, що німецький філософ ще у 1924 р. аристотелеве розуміння руху вважав важливим компонентом розмислів про істину як неприховане, пояснюючи, що вся практика і мислення – це сам рух, перехід від одного до іншого [8, р. 302]. Це розуміння допомогло М. Гайдеггеру розвинути уявлення про фактичність у Аристотеля та переосмислити свободу, що неминуче тягне за собою повернення до його розмислів про рух в рамках конституції Я. Тому Аристотель має важливе значення для розуміння вченим І. Канта. Ранній курс лекцій 1921–1922-го рр. «Феноменологічні інтерпретації Аристотеля» свідчить про це. М. Гайдеггер переосмислює рух природного світу як такий, що полягав у русі Я зі світом, оскільки світ сам конститується зануренням *Dasein* у нього.

Цей ранній текст, який є інтерпретацією Аристотеля, згодом швидко перетворюється на дискусію про актуальність, під час якої грецький мислитель вже мало згадується. Це тому, що цей ранній приклад розмислів М. Гайдеггера про актуальність знаходить своє відображення у переосмисленні аристотелевої категорії руху як категорії життя та самості, а не категорії фізичних змін. Дж. Протеві пояснює, що «життя – це *Bewegung*, рух, що не є локомоцією, *Ortsbewegung*, але метаболо, наявність змін [*Anwesendsein des Umschlagens*]» [11, р. 155]. Вчений доходить висновку, що життя бере участь у постійному русі проти себе, перебуває у занепаді через те, що він спочатку назве розоренням, а згодом – падінням. Під час розорення Я завжди тягнеться до фактичності, а падіння настільки екстремальне, що тягне за собою не лише індивідуальний *Dasein*, але й світ та історію. Цей рух Я і матерії відбувається через те, що Я та світ не можна розділити. Переосмислення категорії руху в Аристотеля стосовно Я ні в якому разі не обмежує їх лише конституцією *Dasein* в цій ранній праці, швидше це призводить до розуміння спільного руху Я та світу. Це так, бо немає світу поза пережитим досвідом. М. Гайдеггер пояснює, що формально (і легко вводячи в оману) ми могли б сказати, що життя саме по собі пов'язане зі світом, що «життя» і «світ» не є двома окремими самодостатніми об'єктами, а також, що смисловий зв'язок, який поєднує їх, виражається у тому, що в характерних контекстах під час мовлення одне

слово може заміняти інше [6, р. 65]. Звідси висновок, що занепад Dasein – це занепад світу, який відбудеться в історичному контексті, оскільки для М. Гайдеггера темпоральність Dasein не існує окремо від прогресування речей у світі.

З цієї позиції легше зрозуміти, наскільки актуальність і потенційність є важливими для більш пізнього М. Гайдеггера, який мислив дії Dasein в русі. Питання про актуальність та потенційність перетворюється на ще більш фундаментальніше у світлі того, що вчений ставить під сумнів сутність людської свободи. Вивчення сутності як актуальності передбачає виявлення сутності речі. Це питання стає ще більш точним, якщо врахувати, що сама свобода завжди включає здатність до змін. У кожному визначенні свободи, обговореному М. Гайдеггером, здатність Я до змін є проявом його свободи. Тоді питання про сутність людської свободи є питанням про актуальність людської потенційності: про спроможність Я до потенційних змін з огляду на природу свого існування як актуальності без нав'язаного та зовнішнього імпульсу.

Далі німецький філософ підходить до аналізу проблеми практики, оскільки вона прямо стосується людського існування та самого буття. Пізніше в лекції він зазначає, що для І. Канта практика має відношення не лише до етики, але й до фізичних змін. Через Аристотеля і Канта він демонструє необхідність вивчення практики для будь-якого дослідження буття, а дискусія навколо аристотелевої метафізики сама по собі є важливою частиною повороту М. Гайдеггера до ідеалізму. Як Нікомахова етика Аристотеля відіграла велику роль у кантівський період його творчості, так і метафізика відіграє важливу роль в ідеалістичній фазі його мислення. Ранні праці спираються головним чином на ідеї Аристотеля про людину, що має схильності та одержима фронезисом як практичною життєвою мудрістю. Хоча сучасна етика різко розділяє етику доброчесності та деонтологію, важливо усвідомити, що деонтологія майже повністю базується на другій кантовій критиці, ігноруючи інші способи побудови етики на основі вивчення розуму як трансцендентного, а не практичного агента. Одним із вагомих ранніх досягнень М. Гайдеггера була інтеграція рис трансцендентальної філософії Канта з рисами практичної філософії Аристотеля, модифікуючи обидві позиції відповідно до фундаментальної онтології. Поняття трансцендентального Я, що має схильності, зовсім не суперечить трансцендентальній філософії.

Один із основних аргументів Аристотеля в Нікомаховій етиці полягав у тому, що Я є моральним агентом щодо оточення за допомогою предикатів в результаті зустрічей зі світом: досвід і дії визначають внутрішню конституцію принаймні до випадкових предикатів, які Аристотель називає

чеснотами. Якщо прийняти більшість аргументів Аристотеля і відкинути його уявлення про себе як субстанцію, гайдеггерівська трансцендентальна філософія з її практичним ухилом виявиться привабливою. Зрештою, трансцендентальне Я у вченого конститується під час зустрічей зі світом, а також слугує передумовою для переживання світу, як і в Аристотеля, моральні зустрічі зі світом призводять до еволюції рис Я. Якщо взяти аристотелеву ідею «Я» і мислити її з точки зору предикатів, а не як суб'єкта, можна майже дійти до мислення Dasein.

Між іншим, одним із аспектів феноменологічної апропріації практичної філософії І. Канта є її переупорядкування, щоб зумовити не лише моральні дії Я, але й долучити до своїх параметрів всі дії Dasein у світі, що спричиняють фізичні зміни цього світу та зміну в бутті Dasein. Оскільки Dasein і світ завжди в русі, істина частково зумовлена відновленням цього емпіричного зв'язку через саму свободу. Аргументи на користь цього стають очевиднішими, якщо подивитися на конституцію Я в «Бутті та часі», як на базову провину, закладену в самій його онтології. На Dasein лежить невідворотний рівень провини за всі випадки у світі, провини, яка виникає внаслідок ролі Dasein у формуванні самого світу, куди воно неминуче потрапляє. У цьому сенсі онтологія Dasein робить його моральним агентом на прикладі всіх дій у світі.

В ідеалістичний період відбувається переосмислення М. Гайдеггером свого раннього підходу до Аристотеля, а трансцендентальне переосмислюється на користь практичного або ж відбувається трансформація в трансцендентальну філософію ідеалістичного типу з акцентом на практичному. Замість того, щоб вивчати як Я обумовлює практичні зустрічі, мислитель зміщує фокус уваги на змогу історичної актуальності тримати та розкривати нові потенції в історії буття. Ця тема стає головною, оскільки дія, культурний розвиток та мислення формують світ через свободу Dasein. Тоді вивчення Аристотелем буття є набагато важливішим за вивчення Я на цьому етапі, адже Я та істоти, що рухаються навколо нього, є однаковими і всі фундаментально засновані на самій свободі. Це вимагає зустрічі з ідеалізмом, оскільки буття проявляється через історичне розгортання своєї потенційності завдяки Dasein. Сам *Beitr ge* далі показує, як актуальність і потенційність постають важливими аспектами привласнення ідеалізму М. Гайдеггером. *Beitr ge* бореться з тим, як подієвість може породити потенційно нове начало з горизонту актуальних історичних й культурних обставин. Актуальність та потенційність вивчаються в масштабі буттєво-історичного мислення та є темами, які резонують під час спроби розвинути гайдеггерівську політику з *Beitr ge*.

У масштабі культури та історії актуальність та потенційність, мабуть, найважливіші поняття для формального вивчення політичної філософії загалом. Зрештою, політика – це сфера, яка вивчає соціальні відносини, як вони існують, а також як їх можна змінити, що підштовхує людину до питання про найкращий спосіб структурування соціуму, а також до питання, як насправді досягти цього покращеного стану.

Це також найважливіші теми пізнього І. Канта та ідеалістів. Я в дії – це Я, яке постійно бореться зі своїм власним потенціалом, оскільки воно існує в межах своєї дійсності. Відмовившись у своїй пізній роботі від причинно-наслідкового розуміння Я, І. Кант обґрунтовує розуміння себе як істоти, що має змогу діяти автономно. Вільне Я знаходиться поза каузальним ланцюгом природи, здатне задіяти нові потенції в умовах власної реальної свободи без примусу чи під впливом чуттєвої інтуїції. У другій частині лекції М. Гайдеггер намагається показати, як розмисли І. Канта про свободу, по суті, є дослідженням людського буття. Кантове дослідження свободи німецький дослідник поділяє на дві різні фази, які, зрештою, є двома сторонами однієї медалі. Насправді І. Кант подає два окремі визначення свободи та два засоби її реалізації. Перший підхід розкриває трансцендентну свободу, а другий – практичну, але останній, до речі, паразитує відносно трансцендентального, будучи закладеним у самій критичній філософії. Тоді практичне й трансцендентальне стануть еквіпримордіальними, враховуючи, що гайдеггерівське мислення передбачає спільне функціонування передумов й дій світу в одному реляційному полі. Це чітко вказує на ідеалістичний синтез теорії та практики.

В заяві, яка відкриває лекцію 1930 р., Мартін Гайдеггер повертається до проблеми філософії як науки, стверджуючи, що вона цікавиться витокami та вивчає ціле. Особливо він порушує питання теорії та практики, узгодження яких є одним з головних проєктів ідеалізму, що, власне, він і намагається здійснити за допомогою двох підходів І. Канта до свободи. На прикладі вступу помічаємо, що вчений відмовляється прийняти злиття теорії і практики. Він хоче зрозуміти ці дві проблеми в рамках одного й того ж питання про засади, стверджуючи, що «філософія не є теоретичним знанням, як і практичним застосуванням, а також не є теоретичним і практичним водночас. Вона первинніша за те і інше, адже обидва стосуються насамперед конкретних наук» [7, р. 14]. Можна вважати, що в лекції 1930 р. він ставить під сумнів нерозривність теорії та практики, які поєднуються в рамках його розмислу про істину. Саме тому цю лекцію можна розглядати як ідеалістичну за темою та натхненням, оскільки вона також вивчає свободу як основу істини, без якої не

могла б існувати наука. У першій частині лекції йдеться про істину у світлі науково-теоретичного знання, а друга присвячена свободі в контексті етики та практики. Таким чином, ця лекція розкриває подвійне обґрунтування істини та практики в межах людської свободи, і вона досягає цього, використовуючи трансцендентальну та практичну свободу як підґрунтя для теорії та практики.

М. Гайдеггер експлікує трансцендентальну ідею Канта про свободу як абсолютну спонтанність Я в його каузальній здатності породжувати нові стани; відповідний практичний погляд на свободу, описаний у термінах автономії Я, її свободи від зовнішнього чуттєвого примусу. Останнє ґрунтується на першому, і тому він демонструє невіддільність практичної філософії від трансцендентальної – ідею, яка червоною ниткою пролягає від ранньої до пізньої його творчості. Трансцендентальна концепція свободи сама по собі є результатом розгляду М. Гайдеггером свободи в «Бутті та часі», адже Я здатне конструювати грані власної конституції та відповідності світу. Найважливішим та спільним для цих підходів до свободи питанням є питання про те, як Я проявляється у нових потенціях, які йому не нав'язані.

Питання про актуальність і потенційність лежить в основі, і одна із найгостріших суперечностей між цими концепціями свободи знаходиться у вченні І. Канта про причинність. Каузальність свободи спочатку, здається, відрізняється від каузальності природи, але виявляється, що різниця між ними полягає у виявленні каузальності свободи як певного виду причинності в рамках загальної структури причинності природи. Дери́вація практичної свободи від трансцендентальної свободи є одним із головних ключів до нової ідеалістичної ідеї свободи М. Гайдеггера. Цей висновок спирається на те, що трансцендентна свобода вже вимагає практичної свободи. Трансцендентальна свобода – це спонтанне породження нових станів самим Я, що перетворює її на вроджено причинну. Практична свобода – це автономія Я. Ці два погляди на свободу від початку пов'язані актуальністю та потенційністю, оскільки було б неможливо спонтанно генерувати потенційні стани без фактичної автономії.

Висновок гайдеггерової дискусії про Аристотеля та істину, в межах якої він переходить до обговорення І. Канта та проблематики свободи, є одним із найбільш чітких прикладів того, як проблеми буття та істини стають проблемами свободи. М. Гайдеггер вважає, що свобода є важливою, оскільки розкриває істину буття вільно і без примусу. Людина не є адміністратором чи арбітром свободи, натомість постає її співучасником. Дозволити бути стає важливим для свободи через її онтологічну первинність, як тієї, що уможливлює Dasein. «Якщо свобода, – наголошує мислитель, –

це основа можливості існування, корінь буття і часу, а отже, і основа можливості розуміння буття у всій його широті та повноті, тоді людина, ґрунтована у своєму існуванні на цій свободі, є місцем, де буття загалом розкривається, тобто вона є тим конкретним буттям, завдяки якому всі інші істоти як такі оголошують про себе» [7, р. 93–94]. Це твердження демонструє нове значення свободи у мисленні М. Гайдеґгера, ще більш радикальний розрив з антропоморфною традицією та продовження його попереднього проєкту в рамках нової тематики свободи. Питання про конституцію Я і питання буття та часу все ще залишаються вирішальними, але тепер вони трактуються у світлі свободи, яка обґрунтовує буття та Dasein. Отже, головною вихідною характеристикою повороту є не відкидання попередніх питань чи висновків німецького вченого, а новий спосіб мислення свободи на ідеалістичних засадах.

Більшість дискусій навколо кантової концепції свободи пов'язані з теорією каузальності. М. Гайдеґґер ставить під сумнів те, що каузальний зв'язок лежить в основі зв'язку між свободою і підставою, що актуалізує питання руху. Далі ця частина лекції пронизана попередніми міркуваннями про актуальність та потенційність у тому сенсі, що гайдеґґерове дослідження свободи у І. Канта здійснюється з урахуванням надзвичайно вагомого значення каузальності. Він зміцнює практичний розум, щоб продемонструвати його залежність від трансцендентного розуму, а також показує, що етика ґрунтується насамперед на свободі, яка своєю чергою базується на каузальності як результаті практичної свободи, що залежить від трансцендентальної свободи. Такий підхід сильно відрізняється від найпопулярніших версій кантової деонтології, які визнають раціональність складовою ознакою категоричного імперативу та розуміють, що він заснований на автономії Я. Логічні наслідки цього важко заперечити: категоричний імператив заснований на свободі, оскільки він базується на автономії, а ці розмисли про свободу ґрунтуються на першій критиці, бо саме в ній І. Кант вивчає саму раціональність як основу будь-якої етики.

Вивчати свободу крізь призму каузальності – це вивчати її з позиції кінечності, оскільки будь-який каузальний зв'язок передбачає загибель. Далі М. Гайдеґґер демонструє те, як пізні досліді І. Канта можна осмислити онтологічно з позиції каузальності. Кінечність Dasein перетворюється на кінечність знань у першій критиці та на кінечність свободи у другій. Тоді, як виявляється, проблема кінечності лежить в основі проблеми свободи, але замість того, щоб свобода ґрунтувалася на кінечності, остання базується на свободі. Людина смертна саме тому, що свобода вимагає кінечності існування. Свобода проявляє себе на рівні підста-

ви, а сама причина є свого роду підставою, котра «виражає найглибшу сумнівність конституції живої та неживої природи» [7, р. 101].*

Час і каузальність кінечні за своєю природою і свободна дія неможлива без обох цих компонентів, які створюють темпоральний контекст можливої дії, оскільки кантова концепція причинності передусім конститується своїм відношенням до проблеми часу, тобто до спадкоємності у часі. М. Гайдеґґер виділяє у І. Канта два типи каузальності: причинність природи та причинність свободи. Причинність взагалі стосується природи, але існує особливий і більш вузький тип каузального зв'язку, який передбачає конкретно свободу і в той же час базується на більш загальних каузальних природних процесах. Це засвідчує роль, яку каузальний зв'язок відіграє під час визначення конституції людини та світу. Якщо свобода повинна передувати буттю та Dasein, тоді дуже важливо, щоб вона могла обґрунтувати їх конституцію.

Німецький мислитель переконаний, що для І. Канта саме причинність є проблемою, оскільки він намагається показати, що каузальні зв'язки в природі не створюють умов для Я, позбавляючи його свободи. Щоб кантове Я було вільним, воно повинно мати змогу з себе спонтанно розпочати новий причинно-наслідковий ряд. І це те, що намагається продемонструвати вчений, зазначаючи, що каузальний зв'язок сам по собі є трансцендентальною категорією розуміння, яка обов'язково включає в себе свободу як трансцендентальне поняття природи, щоб уможливити переживання останньої. Свобода не порушує причинність, а швидше зумовлює її, адже лише на підставі вільної дії може початися ряд подій, утворюючи цілісність із серії явищ.

У той час як трансцендентальна свобода трактує можливу або потенційну свободу через каузальні зв'язки, практична свобода тлумачить фактичну свободу з позиції особистості, яка визначається як самовідповідальність, але для вченого насправді важливо те, що останній вид свободи полягає в тому, що практична актуальність є результатом засадничої причинності. М. Гайдеґґер переосмислює питання про причинність та свободу, щоб продемонструвати, що насправді саме свобода уможливлює каузальний зв'язок як тип темпорального буття.

Висновки. Отже, проведений аналіз кантіанських медитацій одного з найвідоміших філософів ХХ ст. Мартіна Гайдеґгера на тему повороту до техніки у його зв'язку з пізнанням сутності людської свободи дає підстави зробити наступні узагальнення.

У рамках традиції німецького ідеалізму, враховуючи вищезазначені проблеми, особливу увагу до себе привертає творчість пізнього М. Гай-

дегґера, що є розривом і водночас безперервним розвитком кантового проекту. Якщо говорити про так званий «поворот» у мисленні М. Гайдегґера, який в основному зводиться до переоцінки практичної філософії І. Канта, то важливим у цьому відношенні є його лекційний курс 1930 року «Сутність людської свободи», який містить роздуми філософа про взаємозв'язок проблем істини, свободи та практики.

Важливі пункти, які необхідно виділити в результаті гайдегґерівської інтерпретації кантового проекту:

- тісна взаємоінтеграція трансценденталізму та практичної філософії І. Канта;
- синтез кантової дефініції свободи та аристотелевих розмислів про актуальне та потенційне;
- революційний підхід М. Гайдегґера у переосмисленні себе і світу полягав у тому, що Я рухається на рівні своєї базової конституції, рух Я, який вчений називає *Bewegung*, невіддільний від руху речей у світі;
- переосмислення динаміки природного світу як такої, що передбачає спільний рух Я зі світом, де останній конститується зануренням *Dasein* у нього;
- аналіз категорії руху у Аристотеля, як такої, що застосовується до Я, не передбачає обмеження її лише конституцією *Dasein* в цій ранній праці, швидше це призводить до спільного руху Я та світу, адже останній не існує поза пережитим досвідом;
- занепад *Dasein* – це занепад світу, який відбудеться в історичному контексті, оскільки для М. Гайдегґера темпоральність *Dasein* не існує окремо від прогресування речей у світі;
- практичне й трансцендентальне є еквіпримордальними, беручи до уваги те, що гайдегґерівське мислення передбачає спільне функціонування передумов й дій світу в одному реляційному полі, що чітко вказує на ідеалістичний синтез теорії та практики;
- висновок гайдегґерової дискусії про Аристотеля та істину, в межах якої він переходить до обговорення підходу І. Канта та проблеми свободи, є одним із найбільш чітких прикладів того, як проблеми буття та істини стають проблемами свободи;
- гайдегґерове дослідження свободи у І. Канта передбачає акцент на його залежності від трансцендентного розуму та від каузальності, а також показує, що етика ґрунтується насамперед на свободі, а та своєю чергою на каузальності як результаті практичної свободи, що залежить від свободи трансцендентальної;
- М. Гайдегґер переосмислює питання про каузальність та свободу, щоб продемонструвати, що насправді саме свобода уможливила каузальний зв'язок як тип темпорального буття.

Література

1. Aristotle. *The Complete Works of Aristotle*. Edited by Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University Press, 1984. 1256 p.
2. Baiasu R., Vanzo A. (eds.). *Kant and the Continental Tradition: Sensibility, Nature, and Religion*. New York: Routledge, 2020. 255 p.
3. Engelland C. *The Phenomenological Kant: Heidegger's Interest in Transcendental Philosophy*. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 2010, 41 (2), pp. 150–169.
4. Francois R., Pettigrew D., eds. *Heidegger and Practical Philosophy*. Albany: State University of New York Press, 2002. 390 p.
5. Heidegger M. *Aristotle's Metaphysics Theta 1-3*. Translated by Walter Brogan and Peter Warnek. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 203 p.
6. Heidegger M. *Phenomenological Interpretations of Aristotle*. Translated by Richard Rojcewicz. Bloomington: Indiana University Press, 2001. xiv, 160 p.
7. Heidegger M. *The Essence of Human Freedom: An Introduction to Philosophy*. Translated by Ted Sadler. New York: Continuum, 2002. xiv, 216 p.
8. Kisiel T. *The Genesis of Heidegger's Being and Time*. Berkeley: University of California Press, 1993. 608 p.
9. Leśniewski N. *Ontologization of Transcendentalism. Historical-Intentional Aspect of Heidegger's Interpretation of Kant's Critique of Pure Reason*. *Dialogue and Universalism*, 2013, 23 (2), pp. 87–99.
10. Murai N. *Heidegger's Transcendental Ontology and His Interpretation of Kant*. In Shigeru Taguchi & Nicolas de Warren (eds.), *New Phenomenological Studies in Japan*. Springer Verlag, 2019. pp. 121–138.
11. Protevi J. *Political Physics: Deleuze, Derrida, and the Body Politic*. London: The Athlone Press, 2001. 256 p.

Анотація

Печеранський І. П. Кантіанські медитації Мартіна Гайдегґера про сутність людської свободи. – Стаття.

У статті здійснюється історико-філософський аналіз гайдегґерівської інтерпретації кантового вчення про свободу у контексті взаємоінтеграції трансценденталізму й практичної філософії, переосмислення аристотелевих категорій «актуального» та «потенційного», проблеми каузальності, руху та кінечності.

У рамках традиції німецького ідеалізму, враховуючи вищезазначені проблеми, особливу увагу до себе привертає творчість пізнього М. Гайдегґера, що є розривом і водночас безперервним розвитком кантового проекту. Якщо говорити про так званий «поворот» у мисленні М. Гайдегґера, який в основному зводиться до переоцінки практичної філософії І. Канта, то важливим у цьому відношенні є його лекційний курс 1930 року «Сутність людської свободи», який містить роздуми про взаємозв'язок проблем істини, свободи та практики.

У результаті аналізу кантіанських медитацій М. Гайдегґера про сутність людської свободи, німецький вчений доходить тези про важливість тіснішої взаємоінтеграції трансценденталізму і практичної філософії; вдається до синтезу кантової дефініції свободи та

аристотелевих розмислів про актуальне та потенційне; обґрунтовує думку, що Я рухається на рівні базової конституції, і цей рух Я, який він називає *Bewegung*, невіддільний від руху речей у світі; переосмислює динаміку фізичного світу, який не існує поза пережитим досвідом, що передбачає його коеволюцію та спільний рух з Я; відстоює тезу, що темпоральність *Dasein* не існує окремо від прогресування речей у світі; наголошує на ідеалістичному синтезі теорії та практики, а також обстоює думку, що проблеми буття та істини прямо пов'язані з проблемою свободи; дослідження свободи ставить у залежність від трансцендентного розуму та проблеми каузальності, показуючи, що етика ґрунтується насамперед на свободі, а та своєю чергою на каузальності як результаті практичної свободи, що залежить від свободи трансцендентальної; переосмислює питання про каузальність та свободу, щоб продемонструвати, що насправді саме свобода уможливорює каузальний зв'язок як тип темпорального буття.

Ключові слова: Мартін Гайдеґґер, Імануел Кант, кантіанські медитації, людська свобода, трансценденталізм, практична філософія, каузальність.

Summary

Pecheranskyi I. P. Kantian meditations of Martin Heidegger about human freedom essence. – Article.

In the article the historical-philosophical analysis of M. Heidegger interpretation of Kant studying about freedom is done in the context of mutual integration of transcendentalism and practical philosophy, rethinking of Aristotle's categories of "actual" and "potential", problems of causality, movement and finiteness.

In the boundaries of German idealism including above mentioned problems, special attention is drawn to the

works of the late M. Heidegger which is a break up and simultaneously continuous development of Kant's project. If we are saying about so-called "turn" in M. Heidegger's thinking which is in main comes down to the revaluation of Kant practical philosophy, so the important in this situation are his lectures of 1930 "Human freedom essence" which contains thoughts about mutual integration of problem of truth, freedom and practice.

In the results of Kantian meditations' analysis by M. Heidegger about human freedom essence, the German scientist came to the thoughts about importance of closer mutual integration of transcendentalism and practical philosophy, dove in the synthesis of Kant definition of freedom and Aristotle's thoughts as for "actual" and "potential", substantiated the thought that I AM moves on the ground of based constitution and this movement I AM calls *Bewegung*; inseparable movement of things rethinking dynamics of physical world which does not exist out of overlived experience which implies its coevolution and joint movement with I AM, defended the thought that the temporality *Dasein* does not exist separately from progressive things in the world, emphasizes on idealistic synthesis of theory and practice and also defends the thought that the problem of essence and truth is directly connected with the problem of freedom; research of freedom makes us dependent on the transcendent mind and the problem of causality, showing the ethics is based first of all on the freedom and it, in its turn, on causality as a result of practical freedom which depends on transcendental freedom; rethinking the question of causality and freedom to demonstrate that it is in fact freedom that enables causal communication as a type of temporal being.

Key words: Martin Heidegger, Immanuel Kant, kantian meditations, human freedom, transcendentalism, practical philosophy, causality.

УДК 177.2:32.019.51

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.943>**С. В. Сторожук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7947-6268>*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України***І. М. Гоян**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2548-0488>,*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника***І. С. Матвієнко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0606-0544>*кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

РИТОРИКА СОФІСТІВ АБО «СТАРІ» МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ «НОВИХ» СВІТОГЛЯДНИХ ПРОТИСТОЯНЬ

Постановка проблеми. В сучасному українському суспільстві останніми роками поживалися дискусії навколо Стамбульської конвенції. Попри те, що ця угода цілком відповідає загальній меті та завданням Ради Європи та Програмі розвитку ООН, українці та багато інших народів з великою засторогою сприймають цей документ, тим самим спонукаючи парламент відмовитися від його ратифікації. Певним чином це зумовлено активною позицією прихильників традиційних цінностей та традиційної моделі суспільної взаємодії. Зазвичай саме вони стають активними супротивниками тих громадянських ініціатив, котрі прямо чи опосередковано торкаються поняття гендер, котре незмінно асоціюється у них з «третьою статтю» та просуванням ЛГБТ-ідеології. З огляду на це серед прихильників традиційних цінностей чимало активних жінок, які, використовуючи здобутки феміністичного руху, дуже різко критикують останній за дискримінацію чоловіків та підлив християнських цінностей.

Не менше занепокоєння ратифікація Стамбульської конвенції викликає й у середовищі жінок, що потерпають від дискримінації чи домашнього насильства. За традицією в Україні подібні речі не варто виносити на широкий загал, тим самим ганьбити себе і своє оточення. Особливо гостро сприймається проблема домашнього насильства, котре подекуди розглядається як «нормальна» міжособистісна взаємодія. Навіть більше, в українському середовищі, як свідчать сучасні ЗМІ, існує думка, що жертви домашнього насильства самі провокують своїх кривдників, а тому не потребують ані співчуття, ані захисту, в тому числі й за-

кріпленого законодавчо. Цікаво, що патріархальна риторика домінування живиться виключно закріпленими на рівні буденного життя стереотипами, котрі наразі постають головною причиною збереження в Україні гендерної дискримінації.

Попри чималий спротив суспільства, глобалізація та розширення міжкультурної комунікації з представниками західноєвропейського світу сприяє зростанню цікавості активної, зазвичай міської частини української інтелігенції до гендерної тематики. Саме завдяки їй відбувається знайомство українського суспільства з основами гендерної теорії, економічними та соціальними перевагами гендерного паритету тощо. Чимало уваги приділяють українські феміністки законодавчому закріпленню принципу рівних можливостей та реалізації різноманітних соціальних програм захисту для потерпілих від насильства чи інших форм дискримінації. Така робота є важливою передмовою для послаблення загальної суспільної напруги навколо гендерної тематики, котра, між тим, продовжує залишатися «червоною ганчіркою» для прихильників традиційних християнських цінностей.

Поборники двох полярних позицій щодо гендерного питання рівночасно відстоюють своє «правильне» бачення образу сталого розвитку суспільства, а тому знівелювати їхнє протистояння, а з ним і поляризацію суспільства, видається вкрай важливим завданням. Утім його реалізація вимагає докорінної трансформації пріоритетів риторики, котра в умовах жорсткої поляризації суспільства має бути орієнтована на переконання, а не спростування аргументів супротивника,

а з ним і безроздільне панування. Як не дивно, та подібні ідеї зовсім не нові – вперше вони були висловлені софістами, риторика яких наразі може стати ефективним інструментом досягнення соціального консенсусу не тільки щодо гендерного питання, а й багатьох інших соціальних конфліктів сьогодення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Риторика та філософія софістів вже неодноразово привертала увагу українських та зарубіжних дослідників. У цьому контексті доречно згадати роботи О. Гілярова [2], Е. Дюпрееля [12], О. Лосєва [3], В. Осіпової [5], І. Рассохи [9], С. Яценко [11] та багатьох інших дослідників, які доклали чимало зусиль для відтворення основних філософських постулатів софістів та з різних позицій розкрили місце софістів в античному світі. Роботи такого рівня є важливим джерелом вивчення філософії та риторики софістів, утім здебільшого вони не окреслюють її світоглядні перспективи та практичне значення. Одним з небагатьох винятків у цьому контексті може бути робота С. Джарратт «Перечитуючи софістів» [14], котра стала першою спробою переосмислення інтелектуального потенціалу риторики софістів та демонстрації її етичних наслідків. Утім, ця праця не отримала значного резонансу в українському інтелектуальному середовищі, де наразі все ще наявне дещо тенденційне ставлення до софістів, котре, на наш погляд, потребує глибокого критичного аналізу.

З огляду на зроблені зауваження **метою** нашого дослідження є висвітлення своєрідності риторики софістів та виявлення її методологічного потенціалу у вирішенні засадничих соціальних проблем сучасності.

Виклад основного матеріалу. В історії філософії та історії світової культури ім'я «софісти» закріпилося за цілком конкретною групою осіб – «старшими» софістами, тобто Протагором, Горгієм, Гіппієм, Продіком, Антифонтом та іншими, й менш відомими їхніми послідовниками – «молодшими» софістами, серед яких можна згадати Алкідама, Критія, Лікофронта та інших. Їхня діяльність протікала у Стародавній Греції, переважно в Афінах класичної доби, тобто у V–IV ст. до н. е. Це, як відомо, була доба найвищого розквіту не тільки Афін, які в V ст. до н. е. стали центром світової торгівлі, а й усієї давньогрецької культури. Котра в цей час була визначена діяльністю таких визначних постатей, як Перикл, Фукідід, Ксенофонт, Сократ, Платон, Евріпід, Арістофан та інші.

Попри те, що завдячуючи Платонові та Аристотелеві, софісти отримали дещо тенденційну оцінку своєї діяльності, все ж не варто ігнорувати того, що їхня поява стала закономірною відповіддю та ті світоглядні та соціокультурні трансформації, котрі відбувалися у Стародавній Греції.

В цьому контексті насамперед необхідно згадати перемогу у греко-перських війнах, наслідком якої стала політична, економічна та культурна гегемонія Афін. Саме завдяки цьому народжене архаїкою політичне рівноправ'я в Афінах та союзних полісах перетворюється на завершену систему демократії. Безпосередня участь усіх вільних громадян античного полісу в обговоренні головних суспільно-політичних проблем зумовлювала потребу в докорінно новій системі освіти. В нових суспільно-політичних та економічних умовах особиста підприємливість у єдності з умінням переконувати своїх співгромадян стали запорукою особистого добробуту.

Зміни, що відбулися у грецькій культурі, найкраще відображені софістами – вони першими продемонстрували, що знання можуть бути товаром, торгуючи яким, можна отримати чималі статки. Звісно, така новація зумовила різноманітні упередження і навіть зневагу софістів, діяльність яких багато мислителів (насамперед Сократ, Платон і Аристотель) прирівнювали до діяльності людей ручної праці. Давньогрецька аристократія класичної доби, тобто часу утвердження в Елладі класичного рабства, вкрай негативно ставилася до ручної праці, навіть попри безмежне захоплення продуктами [9, с. 29–30]. Утім, численні застороги авторитетних тогочасних мислителів, і насамперед Сократа, як засвідчує діалог Платона «Протагор» [7], не знецінювала популярності софістів серед тогочасної молоді. З великим ентузіазмом і захопленням вони сприймали науку софістів, вважаючи їх великими мудрецами та майстрами красномовства [7].

На відміну від давньогрецької молоді, котра, як свідчить згаданий нами діалог Платона, не завжди розуміла світоглядних наслідків риторики софістів, Сократ більш зважено і навіть з упередженням сприймав їхню науку. Утім, його позиція була цілком виправданою з огляду на те, що софісти, перетворивши знання на товар, заклали підвалини для докорінної видозміни всієї освітньо-виховної системи Стародавньої Греції. Тут, як відомо, статус вчителя був дуже низьким. Першими вчителями дітей зазвичай ставали пристарілі раби, що були не придатні для виконання важкої фізичної праці. До семи років вони опікувалися дітьми, супроводжували їх у школу і на громадські заходи, водночас надаючи їм елементарні знання про світ. Після цього дітей віддавали до школи, де вони вивчали граматику, арифметику, основи геометрії, музику, спів, давньогрецьку літературу, зокрема твори Гомера, та, звісно, гімнастику.

Школа була важливим освітнім закладом, на томість вихованням «грецького духу» у тогочасної молоді займалися наставники, в тому числі у гімнасіях. Поряд з фізичною підготовкою ці

заклади були орієнтовані на емоційно-фізичне спілкування між чоловіками, а відтак і підготовку молодих людей до життя у тогочасному полісі. Останній був своєрідним «чоловічим клубом», жити в якому навчали наставники. Вони забезпечували моральне виховання свого підопічного, нерідко вступаючи з ним у інтимні стосунки. Це, як стверджує А.І. Марру, формувало неймовірно теплі почуття між старшим наставником і юним підопічним, спонукаючи обох до саморозвитку. Наставник прагнув подобатися своєму підопічному та бути його гідним поводителем у чоловічому житті. Це своєю чергою «народжує у молодшого почуття захоплення: старший постає героєм, ідеалом до наслідування, до якого прагне піднятися юнак» [4, с. 55].

Започаткована ще давньогрецькою архаїкою нерівність між наставником та підопічним, істотно знівелювалася під впливом активної просвітницької діяльності софістів. Проголосивши знання товаром, рівнозначним всім іншим товарам, вони тим самим висунули на перший план в освіті спілкування між двома рівноправними та взаємно шанованими особистостями. Тобто кожен учасник освітнього процесу вільно і без примусу вступав у договірні відносини, завдяки чому освітній процес став нагадувати акт купівлі-продажу, що незмінно постає результатом вільного вибору його учасників. Покупець самостійно обирає чи потрібен їй той чи інший товар, чи готова вона заплатити за нього, так само як і продавець самовільно визначає, чи хоче він продавати свій товар тому чи іншому покупцю. За таких відносин, освітньо-виховний процес втрачав архаїчне морально-етичне забарвлення, тим самим набуваючи виключно інструментального значення.

Зміна орієнтації освітньо-виховного процесу в Стародавній Греції потребувала радикального переосмислення притаманного тогочасній натурфілософії космоцентризму з притаманною йому орієнтацією на гармонію природних і соціальних процесів. Вона зобов'язувала людину постійно відтворювати у соціальному та особистому житті космічні закони заради забезпечення від хаосу, тим самим виправдовуючи педагогіку наслідування. Літні наставники власним прикладом навчали молодих юнаків зберігати визначені природою соціальні закони, зберігаючи тим самим соціальний порядок. Цікаво, але цілком відповідну архаїці орієнтацію мають і сучасні прихильники традиційних цінностей: вони спрямовують освітньо-виховну систему на відтворення історично сформованих норм, цінностей та соціальних стандартів, вважаючи, що їхнє руйнування є серйозною загрозою для нормального суспільного розвитку.

Розвиток наукового знання (історії, медицини, астрономії, географії тощо), суспільно-політичні та економічні трансформації епохи Перікла

яскраво продемонстрували суспільну неспроможність людей, що у своїй діяльності орієнтуються на оракула та звичай, тим самим породивши потребу в освітньо-виховній системі, котра звільнить людину від підпорядкування зовнішній необхідності та авторитету. Реагуючи на суспільно-політичні запити своєї доби, софісти поставили в центр уваги власної риторики проблему співвідношення природних законів («фюзіс») і законів, встановлених людьми («номос»). У вирішенні цього питання надзвичайно показовими видаються зауваження Антіфонта, який стверджує, що «приписи законів довільні (штучні), (веління ж) природи необхідні. І приписи законів суть результат угоди (договору людей), а не виникли самі собою (як породження природи), веління ж природи суть самопороджені (вроджені початки), а не продукт угоди (людей між собою)...» [1, с. 320]. Саме тому, як розвиває далі свою риторику мислитель, людей, що «походять від знатних батьків, ми поважаємо і шануємо, тих же, які не з знатного дому, ми не поважаємо і не шануємо. В цьому ми чинимо один щодо одного як варвари, бо за природою ми всі у всіх відношеннях рівні – притому і варвари, і елліни» [1, с. 320].

Загальну риторику Антіфонта поділяє і Фразімах, який, як свідчить Платон, вважав, що суспільні закони (номос) не варто розглядати як вільну угоду між рівними людьми, бо ж, як відомо, «кожна влада встановлює закони для своєї вигоди: демократія – демократичні, тиранія – тиранічні, й так само інші. А встановивши їх, оголошує підлеглим, що вони, ті закони, справедливі. Це вигідно для властей, а того, хто порушує їх, вони карають як такого, що поводиться протизаконно й несправедливо <...> у всіх державах справедливим вважають те, що вигідне для існуючої влади. А оскільки влада має силу, то й виходить, коли правильно міркувати, що справедливе – всюди одне й те ж: те, що вигідне для сильнішого» [6]. Натовп же, як доводить Протагор, сприймає і звеличує подібні закони тільки тому, що він нічого не тямить у політичних справах, а тому що йому влада нав'яже, те він і підтримує [7].

Довільний характер суспільних законів, на думку софістів, яскраво засвідчує той факт, що у різних народів одне й те ж саме може бути або справедливим і прекрасним, або несправедливим і потворним. Так, приміром, «перси вважають прекрасним прикрашатися чоловікам за зразком жінок і сходитися з дочкою, матір'ю і сестрою; греки ж вважають це потворним і протизаконним. Лідієці вважають справедливим платити сріблом за збездичену дівчину і одружуватися з нею; у греків ж ніхто не захотів би одружитися. І єгиптяни не одне і те ж вважають прекрасним, тому що тут прекрасно ткати і робити шерсть жінкам, там же – чоловікам, а жінкам те, що тут чоловікам. Глину

місити руками, а хліб ногами у них прекрасно, а у нас навпаки» [Цит.: 3, с. 16].

Зважаючи на очевидну відносність існуючих соціальних порядків, ідеалів та норм, софісти доходять висновку, що здебільшого про одні й ті ж самі речі можуть мати полярну оцінку з огляду на те, що єдиною мірою всіх речей є кожна конкретна людина. Загалом поділяє цю думку і Протагор, між тим уточнюючи: «я зовсім не заперечую мудрість або мудрого чоловіка. Просто мудрецем я називаю того, хто те, що комусь здається злом, так перетворює, щоб воно здавалося і було для того добром. І не вишукуй помилки в моїх думках, а постарайся ясніше осягнути сенс моїх слів. А зроби це так: згадай, як раніше ви міркували, що хворому їжа здається і буває для нього гіркою, а здоровому видається і для нього є прямо протилежне. І жодного з них не слід робити більш мудрим, бо це неможливо. І засуджувати їх не можна, що, мовляв, хворий – неук, раз він стверджує таке, а здоровий – мудрий, раз стверджує зворотне. Просто треба змінити гірше на краще, бо одне з них – краще. Те ж стосується і виховання: з гіршого стану треба приводити людину в кращий. Але лікар виробляє ці зміни за допомогою ліків, а софіст – за допомогою міркувань» [8].

Відносність в оцінці подій, явищ та речей, на думку Протагора, зумовлена тим, що «ніщо не може існувати саме по собі, бо все розмаїття речей виникає від взаємного спілкування і руху». «З усього ніщо не є саме по собі, але все завжди виникає у зв'язку з чимось». Інакше кажучи, сутність будь-якого предмета, явища чи події формується у процесі взаємодії з іншими предметами, явищами та подіями, натомість сутність людини – у процесі взаємодії з іншими людьми. Одні зв'язки видаються людині корисними і сприятливими, інші – шкідливими або ж руйнівними, навіть попри те, що всі вони, як було показано вище, мають довільний, а певною мірою навіть договірний характер. З огляду на це Протагор порівнює мудреців з лікарями, «там де справа стосується тіла, і з хліборобами – там, де рослин <...> ці останні створюють для рослин (лікуючи їх), коли якісь з них хворіють, замість поганих відчуттів хороші, здорові й в той же час істинні, так само і мудрі та добрі оратори роблять так, щоб не погане, а гідне уявлялося громадянам справедливим: адже, що у кожному місті вважають справедливим і прекрасним, то для нього (таким) і є...» [8].

Намічені Протагором ідеї отримали своє завершене оформлення у риторичі Горгія, який прямо стверджував про те, що «одну і ту ж річ можна в один і той же час і вихвалити і засуджувати» [3, с. 37]. Звісно, це зовсім не означає, що Горгій допускав можливість свавільного і безконтрольного використання риторики та, відповідно, сили слова для нанесення шкоди людині та суспільству.

Навпаки, він неодноразово закликав своїх співвітчизників навчитися «розуміти минуле, орієнтуватися в сьогоденні і передбачати майбутнє», аби не стати жертвою обману та маріонеткою в руках негідників [9, с. 44]. Звісно, це зовсім не означає, що в софістів, так само як і багатьох інших давньогрецьких філософів-мудреців (згадаємо хоча б Діонісія, учня Платона), не було недбайливих учнів, які використовували набуті знання для власного зиску навіть тоді, коли він був несумісним з суспільним добробутом. Утім, подібні дії є справою особистої відповідальності кожного, хто, володіючи мистецтвом слова, скористався ним на шкоду іншим.

Очевидно, що здатність слова перетворюватися на засіб «добровільного» поневолення людей, не знецінює загальних здобутків риторики софістів, в тому числі й для вирішення засадничих проблем сьогодення. В цьому контексті привертають увагу твердження софістів про довільний характер суспільних звичаїв та норм, що були винайдені та утверджені не стільки для забезпечення суспільної справедливості, як у угоду владі. Це ж своєю чергою дає нам підстави стверджувати, що дискусія між прихильниками традиційних цінностей та поборниками гендерної рівності постає нічим іншим, як формою маніпуляції суспільною свідомістю конкуруючими політичними елітами чи провладними групами, що борються не тільки і не стільки за суспільне благо, скільки за власний зиск. Відповідно, суспільство, якщо воно не бажає бути ошуканим, а прагне до встановлення максимально справедливих законів, має долучатися до цієї суперечки та визначити оптимальні для себе перспективи розвитку. Заради цього, як доводили софісти, люди мають усвідомити, що одні й ті ж самі речі можуть бути одночасно і корисними, і шкідливими залежно від ставлення до них. Аби помітити це, людина має спробувати відшукати не тільки позитивні, а й слабкі чи негативні сторони у своєму баченні певної ситуації. Власне кажучи, йдеться про те, що прихильники традиційних цінностей, так само як і гендерної рівності, мають самостійно віднайти негативні моменти своєї позиції та проголосити їх. Це відкриє для кожного з них можливість переглянути своє ставлення до світу, дистанціюватися від погляду на погане, перевівши його у позитивну площину. Завдяки усвідомленню слабких сторін своєї власної позиції та сильних – протилежної, одвічні опоненти підготуються до діалогу та сформулюють компромісну позицію, котра, як мінімум в певний історичний період, зможе об'єднувати широкі суспільні маси, тим самим нівелюючи руйнівний для суспільства антагонізм.

Висновки. Упереджене ставлення до діяльності софістів, що сформувалося під впливом філософії Платона та Аристотеля, не дало можливості

історикам філософії належно оцінити світоглядний та соціокультурний потенціал їхньої риторики, що стало причиною повторного відкриття усіх розвинених ними ідей. В цьому контексті доречно згадати ідею природної рівності людей, доволіного, а відтак і договірного характеру суспільних законів та звичаїв, які, попри всезагальну народну підтримку, здебільшого слугують на благо і для підтримки влади. Завдяки новаторському характеру своєї риторики, софісти стали ідеологами нового типу суспільних відносин, прообразом якого стала освітньо-виховна система, орієнтована на розвиток рефлексії та ораторського мистецтва. Завдяки останнім, як цілком аргументовано показали софісти, одні й ті ж самі речі ми можемо репрезентувати через різні зв'язки, тим самим засвідчуючи їхній відносний характер та залежність від позиції спостерігача. Така методологічна програма давала можливість знівелювати гострі світоглядні протистояння шляхом виявлення слабких і сильних сторін антагоністичних позицій і тим самим віднайти прийнятний для всіх компроміс.

Загальна зорієнтованість риторики софістів на вирішення засадничих соціальних конфліктів дає підстави вбачати у ній методологічну програму для подолання сучасного протистояння між прихильниками традиційних цінностей та поборниками гендерної рівності шляхом віднаходження слабких і сильних сторін своєї позиції. Завдяки такій рефлексії вони зможуть визначити не тільки необхідні й засадничі для себе цілі, а й стануть більш відкритими до діалогу та формування компромісної позиції, котра, як мінімум в певний історичний період, зможе об'єднувати широкі суспільні маси, тим самим нівелюючи руйнівний для суспільства антагонізм.

Література

1. Антология мировой философии в четырех томах. Т. 1. Философия древности и средневековья. Под ред. В. В. Соколова. Ч. 1. М.: Мысль, 1969. 361 с.
2. Гиляров А.Н. Источники о софистах. Платон как исторический свидетель. Москва : Либроком, 2011. 370 с.
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. Москва: «АСТ»; Харьков : Фолио, 2000. 846 с.
4. Марру А.-И. История воспитания в античности (Греция)/Пер. с франц. А.И. Любжина. Москва : «Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина. 1998. 425 с.
5. Осипова В.Г. О природе софистики. Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1964. 136 с.
6. Платон. Держава. Київ, 2000. С. 5–41. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat01.htm> (дата доступу: 1.02.2021).
7. Платон. Протагор. URL: <https://classics.nsu.ru/bibliotheca/plato01/prota.htm> (дата доступу: 1.02.2021).

8. Платон. Теэтет. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/22teate.htm> (дата доступу: 1.02.2021).

9. Рассоха И. Н. Апология софистов. Релятивизм как онтологическая система. Харьков : ХНАМГ. 422 с.

10. Сторожук С., Гоян І. Гендерна рівність у транзитивних суспільствах: проблеми і перспективи. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Гуманітарні студії*. 2018. с. 18–29.

11. Яценко С.С. Софістика. Київ: ТОВ «Сік Груп Україна», 2016, 208 с.

12. Dupr el, Eug ne. Les sophistes. Neuch tel, ditions du Griffon ; Bruxelles, Les ditions du Temple, 1948. 408 pp.

13. Fedyk O., Storozhuk S, Hoian I. Conceptual modern gender policy challenges. *Cherkasy university bulletin: philosophy*, 2019. №. 2. Pp. 15-23.

14. Jarratt Susan C. Rereading the Sophists: Classical Rhetoric Refigured. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1998. 184 p.

Анотація

Сторожук С. В., Гоян І. М., Матвієнко І. С. Риторика софістів або «старі» методи вирішення «нових» світоглядних протистоянь. – Стаття.

У статті показано, що упереджене ставлення до діяльності софістів, котре сформувалося під впливом філософії Платона та Аристотеля, не дало можливості дослідникам належно оцінити світоглядний та соціокультурний потенціал їхньої риторики, що стало причиною повторного відкриття усіх розвинених ними ідей. В цьому контексті доречно згадати ідею природної рівності людей, доволіного, а відтак і договірного характеру суспільних законів та звичаїв, які, попри всезагальну народну підтримку, здебільшого слугують на благо і для підтримки влади. Завдяки новаторському характеру своєї риторики софісти стали ідеологами нового типу суспільних відносин, прообразом якого стала освітньо-виховна система, орієнтована на розвиток рефлексії та ораторського мистецтва. Завдяки останнім, як цілком аргументовано показали софісти, одні й ті ж самі речі ми можемо репрезентувати через різні зв'язки, тим самим засвідчуючи їхній відносний характер та залежність від позиції спостерігача. Така методологічна програма давала можливість знівелювати гострі світоглядні протистояння шляхом виявлення слабких і сильних сторін антагоністичних позицій і тим самим віднайти прийнятний для всіх компроміс.

Загальна зорієнтованість риторики софістів на вирішення засадничих соціальних конфліктів дає підстави вбачати у ній методологічну програму для подолання сучасного протистояння між прихильниками традиційних цінностей та поборниками гендерної рівності шляхом віднаходження слабких і сильних сторін своєї та протилежної позиції. Завдяки такій рефлексії опоненти зможуть визначити не тільки необхідні й засадничі для себе цілі, а й стануть більш відкритими до діалогу та формування компромісної позиції, котра, як мінімум в певний історичний період, зможе об'єднувати широкі суспільні маси, тим самим нівелюючи руйнівний для суспільства антагонізм.

Ключові слова: риторика, софісти, гендер, традиційні цінності, освітньо-виховна система.

Summary

Storozhuk S. V., Hoian I. M., Matviienko I. S. The rhetoric of the sophists or “the old methods” of handling new social confrontations. – Article.

The article shows that the biased attitude to the activity of the sophists which was shaped under the influence of philosophy of Plato and Aristotle didn't provide researchers with an opportunity to evaluate in a correct way both weltanschauung and socio-cultural potential of their rhetoric, that became the precondition to the second discovery of all the ideas developed by them. In this context, it's appropriate to mention the idea of natural equality of humans, discretionary and on that ground contractual character of social laws and customs, which although being universally supported by people, serve in majority of cases to the benefit of power. Thanks to innovative character of their rhetoric, the sophists became ideologists of the new type of social relations, which had its prototype in the education system directed to development of reflection and public speaking. Thanks to the later, as the sophists have clearly and logically demonstrated, same things

we can represent through different connections thus displaying their relative character and dependence on a perspective of an observer. That methodological program created an opportunity to mitigate acute confrontations of world-views by discerning weak and strong points of antagonistic positions and finding in this way a compromise which would be acceptable for all the parties.

General orientation of sophist's rhetoric towards resolution of basic social conflicts gives reasons to see in it a methodological program for overcoming of modern conflict between partisans of traditional values and admirers of gender equality through discernment of strong and weak sites of their own and opposing positions. Thanks to that reflection, eternal opponents can define not only goals that are necessary and basic for them, but also become more open for a dialogue and formation of compromise position, which, at least for a certain historical period, would be able to unite wide social masses while mitigating antagonisms which are destructive for society.

Key words: rhetoric, sophists, gender, traditional values, education system.

УДК 130.2:128.5

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.944>

О. Д. Яценко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0584-933X>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри методології науки та міжнародної освіти

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНІСТЬ У МЕТАФІЗИЦІ ВОЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Процес становлення середньовічної культури є підстави називати суперечливим, якщо не парадоксальним. По-перше, суттєво змінюється *locus* її буття, тобто нова світоглядна парадигма значно масштабніша, включає в себе нові етнічні групи, які проживають на різних територіях (скандинави, кельти, слов'яни тощо). Комунікації всередині цієї соціально-цивілізаційної структури були вельми обмежені, чіткий та безкомпромісний поділ на своїх та чужих, внутрішнє та зовнішнє, належне та неприпустиме призводить до виникнення двох протилежних тенденцій. З одного боку, не просто зберігається, а значною мірою посилюється прагнення до збереження меж і кордонів, з огляду на існування яких здійснюється самоідентифікація індивідів. Так, прізвисько монарха, вельможної особи, філософа чи духовника зазвичай містить довідку адресного типу: посилання на місце народження. Принцип античного міста-полісу як автономного та самостійного угруповання втілюється в таку організацію суспільного життя, за якою «садиба землевласника втілює модель Всесвіту» [3, с. 49]. Тобто кожна адміністративно-територіальна одиниця середньовічної Європи містить ознаки замкнутої системи. Наявна автономна ієрархія соціального устрою, вся повнота юридичних повноважень, законодавчих в тому числі, виробництво та споживання також рідко різняться із межами селищ, міст та провінцій. Тому, за влучним висловом П. Біццлі, середньовічна доба є епохою «великих провінціалів» [1]. Та з іншого боку, всі окремі сторони, країни, держави та землі поєднує єдина віра в єдиного Бога, якому служить єдина церква. Отже, церква як соціальна інституція за доби Середньовіччя відіграє роль потужного чинника якщо не уніфікації європейського простору, то консолідації безумовно.

З огляду на ці тенденції інтеріоризації / екстеріоризації, або діалектики внутрішнього та зовнішнього відбувається зростання складності внутрішньої організації суб'єктивності. Адекватною відповіддю на цей когнітивний дисонанс цілком логічно стає процедура «знаходження себе у світі». За свідченням численних історико-культурологічних джерел є серйозні підстави вважати Середньовіччя епохою «темних віків». Навколишня

дійсність по-справжньому несла загрозу фізичному існуванню окремої людини. Вихід за межі міської брами або сільського поселення був вельми ризикованим. Побудова доріг, мостів, будь-які дії по забезпеченню безпеки оточення тлумачились як богоугодна справа. Формується чітке розмежування між природою як чужим та загрозливим середовищем, та культурою як місце-простором, в якому панують благословенні Богом людські закони. Виникає новий спосіб актуалізації та експлікації соціальності. Усвідомлюючи згідно зі Священним Одкровенням унікальність життя окремої персоналії, отримавши свободу волі та відповідальність за власні вчинки, водночас людина, певно, отримала докори сумління та їхній невіддільний супутник – страх. Тому середньовічна соціальність є не просто єднання людей в понадперсональну спільноту, це єднання отримує спрямованість до безгрішного життя, до вічного життя, до Абсолюту, або чистої трансценденції. Отже, соціальність реалізується як механізм подолання страху смерті та спосіб отримання смислу життя. Таким чином, акцентується увага на суто психологічному аспекті відношення людини і світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Середньовічна культура та її світоглядний потенціал традиційно дають змістовний матеріал для наукових розвідок різноманітного тематичного спрямування. Фундаментальні роботи Е. Жільсона, Й. Хейзінга, У. Еко, А.Я. Гуревича, А. Д. Федчука та інших стали вже хрестоматійними. Водночас К.П. Фазіолі звертає увагу на факт відсутності середньовічної традиції філософствування в антропологічних дослідженнях, а також наполягає на необхідності її реабілітації та реінтеграції з метою побудови цілісного та вичерпного антропологічного проекту. Л. Сандерленд досліджує Середньовіччя як добу міжкультурних контактів та обмінів, що не виказує ознак колоніалізму. Тому авторка вважає середньовічний світогляд по-справжньому космополітичним. А. Карлуччі, навпаки, спростовує поширену думку про ефективність впровадження латини для розвитку середньовічної культури. Він переконаний, що саме варіативність морфологічних та фонологічних особливостей вжитку латини часто слугували причиною гротескності культурних практик цього пе-

ріоду. Колектив авторів під головуванням С.Дж. Ніколса досліджують зв'язок філософської концептуалізації сенсу, способів його літературної репрезентації, практичного культурного та історичного контексту середньовічного світогляду та багато інших проблем гуманітарного характеру. Водночас кореляція суб'єктивності та соціальності у метафізиці волі цієї історичної доби потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Однією із фундаментальних підвалин середньовічної світоглядної установки є свобода вибору, що стає однією із провідних тем диспутів та міркувань цієї доби. Як відомо, саме свобода волі є причиною гріхопадіння та тією «цільовою причиною», яка спроможна долучити людину до вічності та благодаті. Провідником та помічником людині на тяжкому земному шляхові є Церква. Роль та значення церкви в середньовічній культурі складно переоцінити. Освіта і наука тривалий період зосереджувались переважно у монастирях та церковних школах, геополітична ситуація часто залежала від рішень духовенства, соціальна ієрархія загалом та монарші особи зокрема перебували у настільки тісному зв'язку із поведірками божественної пастви, що підстави для їхньої диференціації швидше номінальні та декларативні, ніж фактичні. Крім того, церква досить ретельно регламентувала побут як суспільства і держави, так і звичайного обивателя. Календарний рік складався із переліку церковних свят, постів тощо, що привносило необхідний порядок та узгодження до життя спільноти. Так само кожен день чітко нормований вищим сакральним порядком: церковні дзвони пронизливо та рішуче нагадують кожному про його теперішнє місце та подальшу перспективу буття, «вириваючи» індивіда з полону буденності та відновлюючи у пам'яті образ вічності. Адже «Час визнавали не візуально, а за звуком» [2, с. 92]. Отже, цілком слушно зауважив А.Я. Гуревич, що церква контролювала та спричинювала «весь спектр соціальних ритмів» [3, с. 125]. Метою такої діяльності слід вважати прагнення до «універсалістського ідеалу» – створення християнського світу, «держави віруючих» під керівництвом Папи як хранителя Одкровення.

Відмінності наявного та належного порядку речей зафіксовані у понятті Граду Земного та Граду Божого. Град Земний недосконалий та сповнений страждань. Навіть благі наміри не обов'язково ведуть до благодаті. Так, прагнення до духовного очищення іноді набуває дещо різних рис. Широко обговорюваний заклик «вигнати жебраків із церкви», на думку Й. Хейзінга, означає, що «знов доспіле соціальне відчуття повинне було створювати для себе нові форми вираження» [4, с. 301]. Подібні застереження мали метою збереження соціальної ієрархії як продовження світового порядку. Одвічний світовий порядок, визначення свого

місця в ньому дає свідомості необхідні передумови для самовизначення та рефлексії. На противагу земним перипетіям Град Божий є парафією праведників, реальність, в якій благодать не обмежується церковними стінами. В такому дискурсі церков тлумачиться як містичне соціальне тіло, початок, що поєднує розрізнену дифузну масу індивідів у надперсональну єдність. Найбільш вдалим поняттям для визначення сутності та призначення церкви в Граді Земному є соборність – «вільне духовне єднання людей як в церковному житті, так і в мирській спільності» [5, с. 580]. Тому вважаємо цілком обґрунтованим твердження, що саме церкві як соціальному інституту належало виконувати культуротворчі функції.

Логічно, що основні світоглядні принципи і засади отримують вагомі зрушення та трансформації. Так, метафізика споглядання, притаманна космологічній моделі античної культури, поступається місцем метафізиці волі, що продукована християнством як світовою релігією. Зміст таких трансформацій вельми красномовно презентує апологетика. Метою цього вельми різноманітного руху був захист та концептуалізація змістовно-теоретичної бази християнського віровчення. Така практика була заснована, на думку відомого медієвіста Е. Жільсона, на принциповому протиріччі мети та засобів здійснюваної інтелектуальної діяльності. Зміст та сенс їхніх наукових розвідок складає ірраціональний предмет: віра, одкровення, надприродне тощо. А сам апарат викладу думки, запозичений в античній традиції філософствування, виключно логічний. Таке поєднання непокінченого часто призводить до таких теоретичних спекуляцій, що суперечать офіційній доктрині християнства, так і здоровому глузду зокрема. Проте ситуація абсурду здається цілком припустимою та неминучою. Так, блискучий автор цього періоду Тертулліан зазначає: «Син Божий був розіпнутий, і я не соромлюся цього, тому що цього потрібно соромитися. І те, що Син Божий помер, сповна достовірно, тому що це безглуздо. І те, що Він був похоронений і воскрес, очевидно, тому що це неможливо» [6]. Отже, цілком очевидно видається теза про об'єктивну обмеженість людських можливостей у пізнанні, творчості, життєдіяльності загалом. Але ми вважаємо за потрібне дещо інакше інтерпретувати такі постулати. Ці та подібні їм твердження швидше антропологізовані. Як відомо, в античній культурі людина не була позиціонована привілейованим чином. Вона займала певне положення в світобудові разом з усіма іншими речами. В християнстві людина отримує вектор подолання своєї об'єктивної або фізичної обмеженості. І в цьому полягає її доля, призначення та місія. З іншого боку, світобудова організована за зразком тренувального або випробувального табору для людства та кожної

окремої людини. Можемо зробити такі висновки: по-перше, Всесвіт створений цілком і повністю для людини, по-друге, можливості людини Всесвітом не вичерпуються, адже потенції духовного росту, закладені чистою трансценденцією, Абсолютом, до возз'єднання з яким має прагнути кожен його окремий образ.

Вийти з полону тілу та праху людина спроможна за умови беззастережної та самовідданої любові до Бога. Широко відома теза богословських текстів «любов – це несамоовитість (ex-stare – виходити, ви-ступати)» означає, що дійсно унікальний спосіб існування людини в світі полягає у трансцендуванні, подоланні меж наявного буття. Цей шлях християни називають обожненням, завершенням якого полягає в асиміляції та воз'єднанні з Богом, тобто з Єдиним. Направлені одне до одного дві єдині за своєю природою сили: любов Бога до людини, любов людини до Бога актуалізують проблематику екзистенційного змісту як основоположну та вихідну для нової світоглядної епохи. Так, Е. Жільсон підсумовує зрушення від античної логічності і предметності існування до розуміння екзистенції, яке не потребує додаткового алібі: «Акт суті віднині не форма (quo est) того, що є (quod est), але існування. Буття більш – не просто те, «що» є, що розуміється в сенсі Платона або Арістотеля, – воно те, що «є». Іншими словами, щоб вивчити звичайну форму, згідно зі св. Хомою, повторимо, що “ens” означає “esse habens”, отриманий від Бога чистий акт існування, власна дія якого – ззовні створювати акти існування, кожен з яких ясно виражається своєю чергою в своїх власних діях» [7, с. 448].

Християнство є релігією Одкровення, і складно переоцінити значення Логосу для його змісту. Але в цій світоглядній парадигмі слово – медіатор, а не самоціль. Весь світ є «співбесідою, яку Господь веде з людиною» [8, с. 128]. А істина, що явлена світові про буття Бога, є водночас відмовою від істини світу, який тільки віддзеркалює вічність у плині часу. Тому проблема універсалій – це питання про сутність речі та модуси її існування. І номіналізм, і реалізм самі по собі складають враження патової ситуації пізнання. Ключову роль у розв'язанні цього протиріччя в античній філософії виконувала категорія міри, яка досить передбачувано зникає з середньовічного дискурсу. (Передбачувано в тому плані, що віра, на якій ґрунтується життя християнина, не може бути фрагментарною, або обмеженою. Відомий лозунг цієї доби: «Краще впасти в ересь, ніж втратити віру» [4, с. 216]. Цим фактом пояснюється своєю чергою строкатість та суперечливість цього історичного періоду культури. За свідченнями істориків, одні й ті самі люди ридали від розпачу та відчаю, слухаючи розповіді про життя святих, а згодом спокійно та виважено спостерігали надзвичайно жорстокі акти страти на центральній площі міста.

Низка фахівців з медієвістики використовують термін «гротескне тіло» для визначення цієї специфічної риси середньовічної культури. Загальний зміст цього поняття полягає у «зміщенні орієнтирів». Нові інтенції культури навчили людей співчувати, проте до зваженої особистої оціночної позиції ще дуже далеко. Християнство дійсно відкрило людству надзвичайні висоти Духа, але за суто фізичним принципом зворотної петлі, воно так само освітло вражаючі глибини його можливого падіння. Така невизначеність та дезорієнтація в особистому моральному щоденному виборі може бути пояснена, на нашу думку, відсутністю чіткого уявлення про те, що є особистість.

Якщо брати до уваги той факт, що людське пізнання є продовженням божественної здатності творити, то свідомість також виконує конститутивні по відношенню до дійсності функції. Але навколишня дійсність, безумовно, не є пластичною для реалізації нескінченної множини людських бажань. З цього слідує, що інтелект людини має божественну силу, але обмежений у можливостях її застосування. В філософській термінології такий підхід представлений у поділі на діючий та можливий інтелект. Запозичений в арабській та іудейській традиції, такий логічний хід дозволяє досить чітко та лаконічно розв'язати вказану проблематику. Вельми популярний серед теологів та філософів цей прийом зустрічається і в роботах Альберта Великого, Фоми Аквінського та багатьох інших. Так, Альберт Великий пов'язує інтелект зі здатністю душі та визначає його різновиди таким чином: «Будучи образом Божим, душа наділена інтелектом, що діє: це – світло, яке є в нас першопричиною пізнання, що володіє універсальною здатністю бути причиною розумоосяжного і що постійно породжує його. Щоб сприймати це розумоосяжне, інтелекту, що діє, необхідний можливий інтелект, потенційна “Tabula rasa” для всіх розумоосяжних форм, подібно до того, як відчуття є такими у всіх плотських формах» [7, с. 389]. На думку Фоми Аквінського, діючий інтелект є тим началом, що уподібнює людей ангелам та веде їх до Бога. Але в інтелекту є слабкість – поле невизначеності, можливостей, що є неодмінними атрибутами свободи. Він стверджує: «Проте наш інтелект більше не відкриває нам повністю розроблених розумоосяжних видів. Пучок білого світу, який він випромінює на речі, може їх освітити, але сам він не створює якого-небудь образу. Його найвища функція пізнання першооснов; вони пред-існували в нас у віртуальному стані і були першими зав'язями інтелекту. Здатність їх утримувати і формувати являє собою досконалість інтелекту, що діє, але у нього є і слабкість – він здатний формувати першооснови лише з абстрактних видів чуттєво сприйраних речей» [7, с. 407]». Отже,

відповідь на питання, що саме стримує божественні, а отже, безкінечні можливості інтелекту є надзвичайно простим і прямим – об'єктивна природна навколишня дійсність.

Бінарна позиція в розумінні природи та функцій інтелекту суттєво загострює полеміку стосовно філософського осмислення душі. Згідно з принципами діалектики вся множина різноманітних думок з цього приводу зводиться, зрештою, до формулювання фундаментального протиріччя. Його зміст виглядає так: душа є форма або субстанція? Розуміння душі як субстанції дозволяє вести мову про вічне життя та воскресіння – основоположні постулати християнства. Тлумачення душі як форми, для тіла зокрема, дає пряму лінію аргументації щодо стратегії обоження як магістрального шляху життя християнина. Крім того, концепт воскресіння передбачає вічне життя унікальної душі саме в цьому тілі, що складно уніфікується з принципово універсальним поняттям субстанції. В основі цієї проблеми також має місце метафізичне питання про діалектику Єдиного та множинного, частини та цілого. Так, Бог є Єдністю, що розкривається у трьох іпостасях (Трійця), а людина – єдністю тіла, душі та Духа. Продовжуючи цю логіку, християнські мислителі доходять висновку, що кожна річ – це є певна множина, сукупність елементів, що входять до її складу. Таким чином, отримує підтвердження ідея ієрархії світобудови та унівокації сущого. Ці принципи дійсно надавали необхідне підґрунтя для здійснення гносеологічних процедур. Проте їхня сутність та перебіг в добу середньовіччя набувають специфічних рис, а саме широкої підтримки набувають уявлення про герменевтичне коло. Е. Жільсон так оцінює значення екзегези в теорії пізнання Середньовіччя: «Для мислителя цього часу знання і пояснення речі полягало в тому, щоб довести, що вона не є те, чим представляється, що вона є символ і знак глибшої реальності, що вона оголошує і позначає іншу річ» [7, с. 260]. Весь Універсум буття тлумачиться і підлягає тлумаченню як божественне послання та одкровення. Будь-яка річ не є самоцінною та самодостатньою в своєму існуванні, всі речі виконують функцію дорожніх знаків: вказівок для подальшого руху, переміщення та вибору людини. «Всі речі пропонують свою опору і підтримку мисленню в його сходженні до вічності» [4, с. 206], – до такого висновку доходить Й. Хейзінга в ході аналізу середньовічної культури. Він також наголошує на поліфонічності мислення, що надзвичайно широко використовує герменевтичні практики.

Абсолютизація ролі символу, тенденція розуміння природної дійсності як семіотичної сфери, призводить часом до різного роду комічних ексцесів, про що надзвичайно красномовно писав відомий знавець-медієвіст У. Еко як у науко-

вих, так і в художніх своїх творах. Так, у романі «Баудаліно» присутні чисельні приклади конвертації священних мощей в потужну силу аргументації або просто в золоті монети. А в романі «Острів напередодні» У. Еко описує принцип встановлення географічної довготи, апробацію методу орієнтації в просторі, який полягає у ворухінні величезної рани в собаки, що символічно пов'язаний зі слідами власної крові на ганчірці, що лишилася на материку. Сеанси відбуваються у заздалегідь обумовлений час, що «унеможливорює» помилку у визначенні місця знаходження корабля, на якому перебуває нещасна тварина. Такий своєрідний середньовічний телеграф. У. Еко знаходить у середньовічній культурі ознаки «інтегрованої цивілізації»: системи цінностей, які не конкурують одне з одним, а тому не виникає ситуація конфлікту, або когнітивного дисонансу. Отже, основною рисою символу в рамках цього дискурсу є навіть не здатність фіксації смислу, або репрезентація. Основна функція символу полягає в переадресації до іншого символу, який, зрештою, приводить до вищого надприродного знання.

Проте цей буремний шлях сповнений несподіванок та помилок. Так, завзяте та самовіддане тлумачення дійсності дає підстави для гіперболізації категорій партитивності та причасності. Мається на увазі перенесення функцій цілого на частину, тобто частина отримує всі засоби легітимації для вираження субстанціонального змісту. Як відомо з античної метафізики, тільки ціле можна вважати носієм дій та предикатів. Зрушення пріоритетів та оцінок в бік екзистенції, існування вносить корективи в розуміння сутності. Якщо спробувати максимально лаконічно сформулювати це зрушення, то зміст його полягає у певною мірою волюнтаристській детермінації сутності як такої. Якщо антична метафізика наголошувала на необхідності існування речі із атрибутивно наявною сутністю, то середньовічна думка наголошує, що сутність та існування залежні від божественної волі, і в самому способі їх існування має місце довільність божественної благодаті. Іншими словами, від існування окремої речі як частини Універсуму Всесвіт як ціле не надто й залежний. Горизонт існування окремої речі підтримується трансцендентним началом. Тому сутність цілком закономірно «виноситься за дужки» по відношенню до існування. Отже, операція по видаленню сутності з сущого набирає обертів та значно збільшує масштаби. «Кругова порука» дефініції та інтерпретації, безумовно, викликає нагальну потребу внести певний порядок в процедури визначення та тлумачення. Таким чином, виникає уявлення про ієрархічну природу герменевтичного методу. Інтерпретація тексту складається з чотирьох рівнів розуміння: фактичного, алегоричного, морально-повчального та анагогічного (піднесеного).

Відповідно, вирізняють різні рівні інтелектуальної діяльності: «В середні віки розрізняли: переписувачів (*scriptor*), що лише копіювали твори інших авторів, нічого в них не змінюючи; компіляторів (*compiler*), які вносили додавання до копійованого тексту, але ці додавання не були вигадані ними самими; коментаторів (*commentator*), що вносили до вихідного тексту дещо своє, але лише для того, щоб зробити його зрозумілішим; нарешті, авторів (*auctor*), головною метою яких був виклад власних думок і які зверталися до ідей інших лише для того, щоб підтвердити свої власні» [7, с. 382]. Проте таке розчленування цілісності не дає твердих гарантій достовірності знанням про світ. Звичайно, природа в такому контексті розуміється також як текст, написаний Богом для людей. Світ вважається таким, що сповнений символів – слідів божественної мудрості, вказівок на шляху обожнення.

Зазначимо також, що середньовічні мислителі часто ототожнюють терміни «символ», «образ», «алегорія», «поняття». Кожний з перелічених концептів виконують свою інтелектуальну місію в пізнанні. Проте їхня складна діалектика зумовлена пріоритетом віри перед розумом. Найбільш вдалою спробою розв'язання відношення цих понять в метафізичній площині належить, на нашу думку, святому Франциску Бонавентурі. Він пише: «Якщо життя – лише паломництво до Бога, то чуттєво сприйманий світ – це дорога, що веде нас до Нього. Сущє, розташоване по узбіччях цієї дороги, – це знаки, що здаються нам деколи загадковими. Але якщо ми уважно їх досліджуємо, то та віра, якій допомагає розум, розкриє під постійно змінним одне-єдине слово – вічний заклик: Бог. Насправді, розглядаючи зовнішній світ, ми можемо виявити там ніби тінь Бога, тому що всі властивості речей передбачають причину; ще ми можемо знайти там його сліди, якщо в єдності, істині і доброті, якими володіють речі, шукатимемо їх причини, що діють, а також формальну і кінцеву. Але в тому і іншому випадку ми, так би мовити, повертаємося спиною до божественного світла – адже в речах ми бачимо лише його віддзеркалення. Відшукуючи Бога в нашій душі, ми, навпаки, звертаємося до Нього самого; завдяки цьому ми знаходимо в ній не тінь, не слід, а образ Бога, так що Він вже не лише причина, але сам об'єкт» [7, с. 334]. Отже, Абсолют представлений в кожній речі, що існує, але пізнання першопричини за слідами її присутності – лише гаяння та марнування часу. Людині доступна інша, пряма магістраль до надприродного знання. Вона полягає у слідуванні ритуалу, наказаному священними текстами та «тілом Христовим» – Церквою. Так, ікона – «книга для безграмотних», а готичний собор – «музика символів, велетенська кам'яна енциклопедія» [8, с. 129]. Акцентуація семіо-

тико-символьної сфери є одним з тих потужних чинників, що призводять до розуміння людини як володаря світу з одного боку та раба Божого з іншого. Символ розп'яття пронизує всю християнську парадигму мислення. Тому закономірно, що особлива увага дослідників у ті часи залучена до осмислення категорій простору та часу.

В розумінні простору в латинській традиції використовують два різні терміни: *spatium* і *locus*. *Spatium* означає абстрактну здатність містити дещо, загальний простір, в якому перебуває всяке сущє. *Locus* своєю чергою означає певний конкретний простір, розмірений та впорядкований певним чином. Диференціацію цих понять не слід розуміти як примноження реальностей, або як вчення про паралельні світи. Йдеться про розрізнення абстрактного та конкретного, невідзначеного та верифікованого, непізнаного та знайомого. В такий спосіб, на нашу думку, фіксується унікальність людського способу буття в світі, що дуже близько до загальноприйнятого поняття культури. На зламі Античності та Середньовіччя надзвичайно глибокий філософ Прокл стверджував, що «Простір – це ніщо інше, як найяскравіше світло» [9, с. 27]. Сучасні астрофізики стверджують, що людині доступна тільки та частина Всесвіту, матерія якої здатна пропускати світло. Отже, спекулятивний аналіз категорії простору в середньовічній філософії також акцентує екзистенційний зріз його експлікації.

Подібні зрушення мають місце і в розумінні проблеми часу. Широко відомий пасаж Августина Блаженного з цього приводу: час здається простою та очевидною річчю рівно до тих пір, поки не замислишся, чим він є за своєю суттю. Отже, антична традиція розуміння часу спирається на його субстанціальний характер. Можна сказати, що час в античній думці – це «біг на місці», зміни всередині непорушної цілісності буття. Християнський світогляд містить чіткий есхатологічний компонент, тому час є не просто фіксацією наявних змін дійсності, а набуває подієвого характеру. Час в такому дискурсі складається не з абстрактних одиниць виміру, а з моментів екзистенціальної напруги. Цілком закономірно Августин Блаженний переносить темпоральну проблематику із царини метафізики до площини психології. Такий самоаналіз із залученням пам'яті як необхідного складника призводить до виокремлення таких обов'язкових рис часу, як лінійність та незворотність. Згодом ці атрибути будуть набувати все більшого значення та ваги. Так, А.Я. Гуревич зазначає кілька фундаментальних зрушень в культурологічному аспекті розуміння часу, які символізують кінець Середньовіччя. Поява міських годинників, що холодно та відчужено відлічують втрачений час; розуміння часу як одиниці праці, вимір не пережитого, а заробленого суттєво

змінює світоглядні орієнтири. Відбувається об'єктивація часу як форми, а не події особистого життя. Крім того, загострюється протиставлення між сакральною вічністю та буденним історичним часом. Вічність передує часу як його генетичний виток та причина виникнення, а час є ніщо інше, як актуалізація вже створених Богом речей. Таким чином, виникає уявлення про історичний час та історію як закономірний перебіг подій. З моменту спекулятивної актуалізації поняття історичного часу виникає уявлення про його трагічний зміст. Це цілком зрозуміло, адже вектор історії, як індивідуальної, особистої, так і загальнолюдської, спрямований до Страшного Суду, вирок якого, як відомо, не підлягає апеляції.

З огляду на це виникає питання: в чому полягає сенс історії? Кінцева мета виправдовує подоланий шлях? Відповідь очевидна з філософської точки зору: історія має сенс лише на тлі вічності. Уявлення про іманентний смисл історії суперечить основним засадам християнства, адже скасовує повноваження трансцендентного Бога. А весь сенс історії, згідно з християнством, полягає у пошуку Бога та наближенні до нього, єднанні з ним.

Висновки. Середньовічна метафізика волі акцентує емоційно-мотиваційні детермінанти світоглядних запитів людини. Проблема трансценденції набуває визначень морально-етичної телеології як в індивідуальному, так і в універсальному контексті. Такі філософські стратегії знаходять безпосереднє втілення в середньовічній культурі, всі складники якої є елементами діалогу з Абсолютом засобами символізації.

В Середньовіччі уявлення про час та вічність змінюються, як і просторові орієнтації. Становлення культури отримує чіткий хронометраж, який регламентує перебіг земного буття та його спрямованість до вічності. Трагедія безсилля людини перед світом змінюється на прийняття долі як подвигу. Уявлення про міру людського буття також трансформується до надприродних критеріїв. Символ важливіший за річ, а слово важливіше за дію. Соціальність асоціюється із причетністю до Церкви, спільною працею, а історія – як замисел Божий. Звідси витікає висновок про наявність прогресу в тих подієвих змінах, що відбуваються, невідворотного наближення до мети світової історії множини екзистенцій окремих суб'єктивностей.

Література

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. Санкт-Петербург : Мифрил, 1995. 244 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
3. Гуревич П.С. Философия культуры. Москва : Nota bene, 2000. 352 с.
4. Хейзинга Й. Осень Средневековья : Соч. в 3-х тт. Т. 1 / Пер. с нидерланд. Вступ. ст. и общ. ред. Уколо-

вой В.И. Москва : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. 416 с.

5. Новая философская энциклопедия. Т. 3. Мысль : Мысль. 694 с.

6. Тертуллиан. О Плоти Христовой. URL: http://www.odinblago.ru/tertulian_3/1 (дата звернення 12.06.2019).

7. Жильсон Э. Философия в средние века. Москва : Культурная Революция, Республика, 2010. 678 с.

8. Федчук Д.А. Средневековая метафизика: учебное пособие. Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та экономики, 2011. 133 с.

9. Siorvanes, L. Proclus: Neo-Platonic Philosophy and Science, Edinburgh: Edinburgh University Press and New Haven, CT: Yale University Press, 1996.

10. Fazioli K. P. The Erasure of the Middle Ages from Anthropology's Intellectual Genealogy. History and Anthropology Volume 25, 2014 – Issue 3. P. 336-355. <https://doi.org/10.1080/02757206.2013.849247>

11. Sunderland L. A Cosmopolitan Middle Ages? Exemplaria. Medieval, Early Modern, Theory. P. 63-72. <https://doi.org/10.1080/10412573.2019.1555300>

12. Carlucci A. How Did Italians Communicate When There Was No Italian? Italo-Romance Intercomprehension in the Late Middle Ages. The Italianist Volume 40, 2020 Issue 1. P. 19-43. <https://doi.org/10.1080/02614340.2020.1748328>

13. Nichols S. G., Kablitz A., Calhoun A. Theory and Practice: The Senses in the Middle Ages. Rethinking the Medieval Senses: Heritage, Fascinations, Frames. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2008.

Анотація

Яценко О. Д. Суб'єктивність та соціальність у метафізиці волі середньовічної культури. – Стаття.

В статті обґрунтовано, що середньовічна культура втілює дві протилежні тенденції: з одного боку, акцентується локальний рівень її формування та розвитку, а з іншого – християнська релігія та інститут церкви сприяє уніфікації та інтеграції національних культур в європейську культурну традицію. Вплив християнства на західну культуру виявляється у зростанні внутрішньої організації суб'єктивності, що в контексті морально-емотивних аспектів життєдіяльності реалізується у вигляді процедури «знаходження себе в світі». Тому автор стверджує, що антична метафізика споглядання в цей історичний період поступається метафізиці волі, згідно з якою екзистенційні детермінанти важливіші за суто онтологічні, а визначення екзистенції передбачає апеляцію до атрибутів трансцендентного гатунку. Аргументовано, що свобода волі є найвищою цінністю людської суб'єктивності і водночас причиною принципової невизначеності інтелектуальних пошуків. Для подолання цієї невизначеності необхідне спільне зусилля, або експлікація соціальності, що у середньовічній культурі іменовано соборністю – єднанням суб'єктивностей для подолання страху смерті та здобуття сенсу життя. Відповідно, автор інтерпретує інститут церкви як містичне соціальне тіло, початок, що поєднує розрізнену дифузну масу індивідів у над-персональну єдність культури. Доведено, що сакралізація семіотичних та герменевтичних проце-

дур пізнання є наслідком середньовічної метафізики волі, що обґрунтовує порядок екзистенційного пориву суб'єктивності до трансценденції. Автор доводить, що згідно з таким форматом світоглядних пошуків, значної трансформації зазнають просторово-темпоральні орієнтири людського буття. Так, простір визначають через категорію світла як божественної іпостасі, а час отримує психологічні координати дефініції. Доведено, що розуміння часу як одиниці праці, вимір не пережитого, а заробленого суттєво змінює світоглядні орієнтири наступних епох.

Ключові слова: середньовічна культура, суб'єктивність, соціальність, час, простір, екзистенція, метафізика волі.

Summary

Yatsenko O. D. Subjectivity and sociality in the metaphysics of the will in medieval culture. – Article.

The article substantiates that medieval culture embodies two opposite tendencies: on the one hand, the local level of formation and development is emphasized, and on the other, the Christian religion and the institution of institutions for the integration of national cultures into the European cultural tradition. The influence of Christianity on Western culture is manifested in the growth of the internal organization of subjectivity, which, in the context of the moral and emotive conditions of life, is realized in the form of a procedure “on research for oneself in the world”. Therefore, the author argues that the

ancient metaphysics of contemplation in this historical period is inferior to the metaphysics of will, according to which existential determinants are more important than purely ontological ones, and the definition of existence presupposes an appeal to the attributes of a transcendental nature. It is argued that free will is the highest value of human subjectivity, and at the same time, the reason for the fundamental uncertainty of intellectual searches. To overcome this uncertainty, a joint effort or explication of sociality is necessary, in medieval culture called collegiality – the union of subjectivities to overcome the fear of death and acquire the meaning of life. Accordingly, the author interprets the institution of the church as a mystical social body, a beginning that combines a scattered diffuse mass of individuals into a supra-personal unity of culture. It is proved that the sacralization of semiotic and hermeneutic procedures of cognition is a consequence of the medieval metaphysics of will, which substantiates the order of the existential impulse of subjectivity to transcendence. The author proves that according to this format of worldview searches, the spatial and temporal orientations of human existence are significantly transformed. Therefore, space is defined through the category of light as a divine hypostasis, and time receives the psychological coordinates of the definition. It is proved that understanding time as a unit of labor, measuring not experienced, but earned, significantly changes the worldview guidelines of subsequent eras.

Key words: medieval culture, subjectivity, sociality, time, space, existence, metaphysics of will.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 37.035:37.03

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.945>**І. В. Варнавська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3061-0665>

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри професійної освіти

Херсонського державного аграрно-економічного університету

**СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОСТІ ЯК ВАЖЛИВОГО АСПЕКТУ
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДІ УКРАЇНИ**

Сьогодні стан моральної освіти в країні є незадовільним. Зруйновано систему освіти, яка не тільки задавала ідеологічні орієнтації, а й надавала духовні, моральні та естетичні знання. Унаслідок цього розвиваються всюдозволеність і цинізм щодо моральних цінностей народу, вироблених ним протягом багатовікового існування, і до патріотизму також. Об'єктивною реальністю стало наростання негативних тенденцій у дитячому і молодіжному середовищі.

Все це свідчить про необхідність посилення ідейно-морального виховання дітей і молоді, а отже, і поліпшення підготовки педагогічних кадрів.

Сучасний педагог повинен бути здатний до багатоваріантності педагогічних дій, прогнозування важливих виховних результатів, проєктування розвитку особистості, а також він має уявляти, якого громадянина і патріота Батьківщини йому необхідно виховати. Успішне вирішення завдань виховання, істотне поліпшення всього педагогічного процесу, розвиток пізнавальної, трудової активності дітей і молоді безпосередньо пов'язані з удосконаленням підготовки педагогів, їх професійно-педагогічної майстерності, ерудиції та культури (як загальної, так і професійної).

Педагог, який сьогодні необхідний закладу, повинен бути широко і всебічно розвиненою духовною особистістю, здатною приймати самостійні моральні рішення, здійснювати вчинки й дії. Він має усталені моральні принципи, володіє широким світоглядом і знаннями в моральній сфері. Від того, як розгляне ці питання сам педагог, залежить його здатність виховати дитину. Тому виховання інших треба починати із самовиховання, з вироблення своєї системи цінностей, адже засвоєння підготовлених знань без опанування діяльністю, в результаті якої ці знання отримані, формує догматичне, авторитарне та як висновок – антидіалектичне мислення. При цьому важливе значення має відповідна підготовка май-

бутніх фахівців економічного напрямку в процесі навчання у закладі вищої освіти.

Традиційна система, яка існує у підготовці студентів до морального виховання, виходить з того, що у змісті виховного процесу є «якась усереднена і спрощена мораль» [5, с. 42–44]. Це припущення ґрунтується на предметних знаннях (знаннях-описах), які описують, пояснюють світ таким, яким він є на сучасному рівні пізнання. У реальності ж процес виховання в суспільстві відбувається в зіткненнях, протидіях різних ідейних і моральних позицій. Тому для того, щоб вирішувати моральні проблеми, які найчастіше виникають, здобувачам необхідні знання-розпорядження (методи пізнання). Вони наказують суб'єкту, що і як він повинен робити, щоб опанувати предметні знання (знання-описи). Ось цих знань-передписань насамперед і недостатньо навчаються здобувачі, щоб правильно використати свої предметні, в цьому разі моральні, знання. Чим же пояснюється, що учні переважно отримують знання і не навчаються (або навчаються недостатньо, неповно) вдало використовувати розумові здібності. Адже для того, щоб здійснити моральний вплив, необхідно для початку провести розумову дію.

У закладах освіти здебільшого не заохочується самостійність, своєрідність мислення. Якщо невідомі, наприклад, шаблонні оцінки образів літературних героїв, обов'язкові для учнів, хоча однаково шановані літературні критики нерідко стояли на діаметрально протилежних позиціях. До сьогодні не застосовуються у примітивному «шкільному літературознавстві» шаблони – одна з найважливіших причин поширення шпаргалок – «зразкових» текстів творів. Хоча з логіки викладання педагог повинен допомогти учневі самостійно висловити свою думку, моральне бачення проблеми.

Одне з важливих завдань сучасного закладу освіти – навчити школярів вчитися, зробити їх здатними знаходити та засвоювати нові для них

знання. Навіть більше, ставити нові питання, а не тільки знаходити відповіді на поставлені запитання. Чи відбувається реалізація цього аспекту в сучасному закладі освіти? Відомо, що студенти-першокурсники часто із труднощами адаптуються до свого нового соціального стану, а іноді змушені припинити навчатися у ЗВО. Найважливішим чином тому, що вони не вміють вчитися, школа не навчила їх цього. Причиною найчастіше є незнання навчальних розумових операцій, із яких складається рішення певних завдань, а також недостатнє розуміння того, що для ефективного навчання треба ці операції виявити і спеціально навчати їх.

Зазвичай випускник закладів загальної середньої освіти не вміє конспектувати книги та статті, добирати потрібну літературу, користуватися довідниками і каталогами бібліотек, складати бібліографію, тобто не вміє здійснювати велику кількість справ, елементарних для освіченої людини сучасного світу. Зрозуміло, здобувачі тією чи іншою мірою здобудуть ці вміння і навички. Але ж вищу освіту отримає один із чотирьох випускників школи, а перераховані та багато інших навички потрібні практично кожній сучасній людині. Зокрема, такі навички – це запорука ефективності самоосвіти для тих, хто після школи починає працювати.

У наш час наявна система підготовки здобувачів орієнтована насамперед на озброєння їх лише предметною стороною наукового знання, що є неповним, одностороннім підходом. Повноцінне опанування наукових знань включає засвоєння принципів і методів отримання цього знання, а також практичного його використання. Без цього неможлива активна і компетентна участь здобувачів у вирішенні проблем морального виховання, оскільки, опановуючи наукові знання в єдності їх предметної і операційної сторони, здобувачі засвоюють і певний підхід до процесу і результату навчально-виховної діяльності. Такий підхід у разі цілеспрямованого його формування стає надбанням здобувача, стилем його мислення, що у висновку стає для нього звичною дією.

Суспільство сьогодні як ніколи потребує педагога, якому притаманні активна громадянська позиція, динамічність, вміння швидко реагувати на зміни в складних ситуаціях, а також робити правильний вибір у нестандартних моральних ситуаціях, самостійність у прийнятті рішень, почуття відповідальності за виконану роботу. Вся повсякденна практична діяльність педагога вимагає від нього напруженого, самостійного, відповідального мислення, необхідного для вирішення різних і часом дуже складних моральних проблем і питань. Так було завжди, але особливо це характерно для сучасного етапу розвитку педагогічної практики.

За час навчання у закладі вищої освіти здобувачі повинні засвоїти, що психологічні закономірності мислення як процесу (пошуку і відкриття нового) цілком і повністю поширюються передусім на розумову діяльність педагога. У повсякденній практичній діяльності будь-якого педагога дуже часто несподівано виникають або цілеспрямовано створюються нові життєві ситуації морального плану – під час заняття, на перерві, під час виховного заходу. Необхідно швидко, правильно і переконливо, з моральної позиції оцінювати той чи той вчинок учня, вчинений з не завжди зрозумілих мотивів; з'ясовувати причини несподіваного конфлікту між учнями тощо, тобто здійснювати розумові дії. Можуть бути два джерела знань про дії, які потрібно здійснити для вирішення того чи іншого завдання: інформація ззовні (з розповіді, як потрібно діяти, вказівок, інструкцій, показу, а також спостереження, як діють інші) і усвідомлення своїх дій. Зрозуміло, що найважливіше у навчанні – навчити здобувачів володіти діями, але знання і усвідомлення їх – найважливіший шлях до досягнення мети.

У більшості соціологічних досліджень, які проводились в Україні в період сучасної соціальної трансформації, динаміка ціннісних орієнтацій молоді трактується як перехід від традиційних цінностей до постмодерних. У дослідженні під керівництвом С. Лапіної висунута теза про близькість культури постмодерну і сучасної молодіжної культури, яка розглядається на тлі «традиційних» зразків моральності попередніх поколінь. Аналогічно у своїй монографії Л. Титаренко фактично ототожнює традиційні, вкорінені в народній культурі, християнські та загальнолюдські цінності, протиставляючи їх цінностям посттрадиційним [8, с. 147]. Таким чином, у цих прикладних соціологічних дослідженнях «традиційними» є усталені у цьому суспільстві феномени в порівнянні із поточними змінами.

Тим часом у соціальній філософії концепт «традиційне суспільство» виник як антитеза поняттю індустріального суспільства епохи «модернити». У цьому разі традиційними моральними цінностями є специфічні переваги аграрної цивілізації, до числа яких належать патріархальні взаємини між старшими та молодшими, чоловіками й жінками; уявлення про землю як головної життєвої цінності та засновані на цій прихильності працьовитість і патріотизм; органічний колективізм і що впливають звідси обов'язки особистості щодо товариства.

Мораль втілює застарілі цінності: свободу, індивідуалізм, професіоналізм і громадянський патріотизм, автономію особистості і її внутрішню саморегуляцію, раціоналізм і універсалізм. Для західних суспільств цей набір став по-своєму традиційним.

Для відновлення соціальних зв'язків і моральних відносин, моральної свідомості суспільству необхідно звернутися до історичних підстав, традиційних для всіх верств населення, до так званих «простих норм моральності». Адже люди, які звикли жити «за старим укладом», розлучилися з ідеологічними ілюзіями, але не з корисними моральними звичками: старанно працювати, піклуватися про сім'ю, підтримувати громадський порядок. Історично національні цінності українців, християнські і радянські моральні орієнтації виявилися в якомусь сенсі єдині і утворили ту «традиційну мораль» нашого суспільства, яку і фіксують соціологічні дослідження.

Іншою світоглядною основою стабілізації морального життя суспільства виступив, як не дивно, постмодерн. Постмодерний соціум постає не як сфера виконання обов'язків, а як світ споживання, в якому виникає індиферентне до моралі соціальний і духовний простір без напруженого протистояння суцього і належного. Функціонування постмодерної моральності передбачає ситуативність і поліваріантність моральних рішень, релятивізм з етичного пороку перетворюється на найбільше надбання моральної людини, яка здатна прийняти людей, які оточують, такими, якими вони є, вміє вирішувати різноманітні поточні ситуації.

У цьому аспекті можна провести паралель між молодіжною культурою і культурою постмодерну. Обидві відрізняє невизначеність оцінок і плюралізм уявлень, що перетворився на принципову життєву позицію. Як стверджувала Т.І. Яковук, суперечливі переконання в умовах відсутності моральних міркувань мирно співіснують, не стикаючись один з одним, не ведуть до пізнавального конфлікту. Навіть «ті з наших співрозмовників, хто відносив себе до мораліста, не змогли точно сформулювати моральні принципи, які особисто для них служать життєво важливими орієнтирами» [10, с. 101]. Тому соціологічні дані про ціннісні орієнтації сучасної молоді часто суперечать один одному, навіть у межах одного дослідження відбуваються суперечливі висновки.

Все це говорить про нестійкість, мозаїчність та хаотичність моральної свідомості сучасної людини. Однак реакція молоді на плюралізм моральних цінностей не перебуває у відмові від них, «бачення багатовимірності явищ, як абсолютно природний імпульс, не породжує розгубленість, невпевненість, світоглядного дискомфорту. Для молодих це багатоаспектний світ. При цьому формулювання його оцінок є не результатом світоглядного коливання, а результатом певного розуміння дійсності, яка сприймається цілком природно» [10, с. 101]. Інакше кажучи, постмодерний світогляд – це не проста байдужість до традиційної моральної спадщини, а й пошук нової системи

моральних орієнтацій, однією з яких стала толерантність.

Глобалізація і мультикультуралізм викликав породження потреби співіснування як окремих людей, так і систем моральності з багатьма іншими, хоча деякі автори вважають толерантність не новою, а традиційною якістю українського національного менталітету, яка історично зумовлена прикордонними положеннями країни між Заходом і Сходом, католицизмом і православ'ям. У будь-якому випадку ця цінність відіграє все більш значну роль у житті наших молодих сучасників. У дослідженні Т.І. Яковук 71,4% опитаних погодилися із висловом «моє середовище витримує «іншим». Воно розуміє, що кожен живе і мислить по-своєму. Ми вважаємо це природним» [10, с. 101]. Однак із терміном «толерантність» молоді люди знайомі недостатньо і найчастіше розуміють його в аспекті міжособистісного спілкування як терпимість до конкретних недоліків оточуючих. Толерантність – це здатність адаптуватися до існування у соціумі різних систем моральних уявлень.

Одним із проявів толерантності може вважатися зміна норм статевої моралі. До того ж сім'я у сучасної молоді незмінно входить до п'ятірки провідних життєвих цінностей, дошлюбні статеві зв'язки більше не засуджуються. Згідно з дослідженням В.І. Каравкіна до цивільного шлюбу позитивно ставляться 54,5% молодих людей, 25,5% вважають його прийнятним, але не для себе, і тільки 11% вважали його неприпустимим. При цьому відповіді на це питання юнаків і дівчат практично не відрізняються. Нетрадиційну сексуальну орієнтацію спокійно сприймає 48% дівчат і 13,3% юнаків. Більшість опитаних не засуджують короткочасні і безладні статеві зв'язки [3, с. 70–72]. Це свідчить про руйнування в молодіжному середовищі традиційного культу дошлюбної невинності і подружньої вірності, про спокійне ставлення до нетрадиційних форм сексуального досвіду. Звертає на себе увагу позиція «схвалюю, але не для себе», уведена В.І. Каравкіним за кількома питаннями. Її прихильники (близько третини опитаних) виявляють толерантність в чистому вигляді: приймають якусь практику не тому, що нею займаються, а розуміють, що вона може здаватися привабливою для інших. Не менш показово, що 98,5% респондентів в дослідженні Т.І. Яковук погодилися із судженням «у мене є власне ставлення до сексу, і воно особисто для мене є важливим і обов'язковим. Але одночасно я вважаю, якщо хто-небудь до цього ставиться інакше, ніж я, то будь ласка. Секс – це особиста справа кожної людини». Така позиція повністю відповідає установкам постмодерної культури, яка не тільки відмовилася від статевої моралі

минулого, а й породила нові норми в цій галузі, однією з яких є терпимість до сексуальних вподобань іншого.

Така постмодерна установка, як захист особистого простору, невтручання в життєві практики індивіда, якщо вони не зачіпають інтереси інших, у повному обсязі підтримується сучасною молоддю. Із думкою «найбільше мене вражає вторгнення в особистий простір іншої людини, розпитування, непотрібні поради; нехай кожен живе і думає, як хоче, це його особиста справа» погодилися 71,4% респондентів, і тільки 14,3% виявилися проти. Серед вчинків, беззастережно засуджених двома третинами опитаних, виявилися ті, які є посяганням на приватне життя особи: мати читає листи, адресовані доньці; фоторепортери полюють за світлинами знаменитостей; дівчина обговорює з друзями особисту проблему своєї подруги, якою та з нею поділилася.

Навіть коли якісь вчинки іншої людини сучасний індивід вважає негативними, він змиритися із ними, адже значимість класичних «добра» і «зла» відступає перед прагненням до мирного співіснування із оточуючими. «Терпимість цього покоління молоді до “поганих” вчинків є в певному сенсі результатом її афіліційно-альтруїстичних переконань з акцентом на поглиблення внутрішнього духовного життя» [10, с. 101]. Потреба у доброзичливих відносинах з іншими людьми виявляється важливішою, ніж відповідність їх поведінки якимось абстрактним нормам і принципам. Так, у постмодерному соціумі виникає норма, неможлива в традиційній моральності: зберігати будь-яке, а не тільки корисне, високодуховне, або загальнолюдський значний вияв індивідуальності.

Дослідження ціннісних орієнтацій молоді України показують, що протягом останніх 15 років відбулася не тільки повна переорієнтація суспільної свідомості з принципу колективізму на принцип індивідуалізму, але і змістовна еволюція індивідуалізму. У нашому суспільстві існує низка типів індивідуалізму різного походження. Індивідуалізм може бути звичайним егоїзмом і виявлятися у свавіллі та аморальності. Передумови класичного індивідуалізму, який передбачає в кожній особистості здатність сформулювати й реалізувати моральну програму як складник власної волі і розуму, з'явилися в нашій країні з розвитком ринкової економіки. Нарешті, системна трансформація нашого суспільства наблизила нас до глобальної постіндустріальної цивілізації, в якій індивідуалізм виражається не стільки в індивідуальній діяльності, скільки в індивідуальності споживання, а також в індивідуальності способу життя. «Це покоління, що не включає в межі свого соціального досвіду макросоціальні структури..., обмежується вільно створюваними індивідуальними життєвими стратегіями» [10, с. 101].

Індивідуаліст такого типу не протиставляє себе суспільству, бо основні сфери його самовираження існують не всупереч, а завдяки налагодженим соціальним зв'язкам.

Панівне трактування індивідуалізму в середовищі сучасної молоді передбачає усвідомлення своєї індивідуальності й неповторності. Для молодих людей індивідуалізм – це не стільки принцип поведінки в соціумі, скільки спосіб набуття себе, протистояння стереотипам масової свідомості і усвідомлення того, що найважливіша цінність у світі – особистість. Можна погодитися з висновком Т.І. Яковук, що «йдеться про можливість прояву індивідуального початку, яке зовсім не обов'язково, на думку молоді, має протистояти загальним» [10, с. 101]. В її дослідженні чітко простежуються ознаки нового типу індивідуалізму, який формувався не в «боротьбі за свободу», не в протистоянні суспільству, а в безмежному самовираженні всередині наявного соціального порядку.

Існування типу індивідуаліста-конформіста підтверджується і в дослідженні, проведеному під керівництвом С.В. Лапіної. Типовим представником молодіжного середовища виступає «індивідуаліст, досить пасивно сприймає вплив навколишнього середовища, але як включений в нього, схильний до конформізму і орієнтацій, характерних для суспільства. «Декларований індивідуалізм в поєднанні зі схильністю до прийняття тотальних соціокультурних цілісності, в яких розчиняється індивідуальність, на практиці може обернутися своєю протилежністю». Крім того, було виявлено, що властиве культурі «модерніті» уявлення про індивідуалістичне як активного діяча, а колективіста як людину, що пасивно сприймає традиційно сформовані способи життя, не відповідає справжньому стану речей. Для сучасного суспільства характерний «колективіст, активність або пасивність якого знаходиться в залежності від вектора впливу на нього соціокультурного оточення». Гіпотеза про наявність у студентському середовищі колективістів та індивідуалістів як протилежних за моральною орієнтацією групи на сучасному етапі не отримала підтвердження. Навіть явна перевага будь-якого принципу не означає прийняття супутніх «компліментарних» цінностей і тим більше його поведінкову реалізацію [5, с. 27–36; 6, с. 218].

Ознакою постмодернізації моралі виступає заміна колективізму комунітаризмом, прагненням утворювати спільноти, засновані на приватних інтересах і особистих уподобаннях, об'єднані особливим способом життя. Тому індивід епохи постмодерну не є самотнім та асоціальним суб'єктом. Про відсутність у молодих людей ізоляціоністських настроїв свідчить високий статус дружби і любові в ієрархії життєвих цінностей. У дослідженні Л.І. Шумської [9, с. 176] здобува-

чі всіх курсів поставили дружбу на перше місце, навіть вище, ніж здоров'я. В опитуванні О.В. Рузецького дружба і любов очолили список з 16 ціннісних орієнтацій студентів [7, с. 62]. Загалом у суспільній свідомості нашого суспільства відбулася переорієнтація із громадських проблем на особисті інтереси, звуження соціального горизонту до кордонів найближчого оточення. Моральна тематика сучасності перемістилася зі сфери відносин «особистість – суспільство» в іншу – «особистість – особистість». Життєвий простір і сфера самовираження особистості ототожнюються з мікросередовищем, сімейною групою, дружнім і, на решті, віртуальним співтовариством, роль якого поступово зростає.

Напрямок моральних трансформацій у сучасному суспільстві можна простежити, вивчаючи взаємини поколінь. Поряд з іншими класичними парадигмами постмодерн руйнує значимість вікової ієрархії, створює культ вічної молодості і технологію забуття смерті. Передбачається, що в будь-якому біологічному віці людина повинна бути активною і мобільною. Тому ознакою постмодернізації суспільства могла б вважатися зміна відносин між поколіннями і встановлення якоїсь загальної для всіх системи моральних уявлень, ядром якої були б якісь, умовно кажучи, «молодіжні» цінності.

За свідченням Т. Яковук [10, с. 101], відносини з батьками у сучасній молоді здебільшого мають гармонійний характер: 67% оцінюють їх як партнерські, 18% – як ліберальні, і тільки 9% вважають їх авторитарними. Найбільш високо студенти оцінюють моральний рівень середнього покоління і майже 10% вважають найбільш моральною молоддю. Таким чином, матриця моральних уявлень нашого суспільства, як і раніше, задається старшими поколіннями: «Найбільш популярні зразки життєвого стилю для молоді – це завжди дорослі люди, якщо суспільство вміє цінувати цих людей».

Стійкість морального авторитету старших не означає, однак, безумовного схвалення норми «поважай старших». Більш значущими є міркування про те, що всі люди гідні поваги, до них треба ставитися відповідно до їх реальних заслуг незалежно від віку. У тих випадках, коли традиційна норма «поважай старших» стикається з демократичною ідеєю моральної рівності людей, її значимість знижується, відносини між «батьками» і «дітьми» мають тенденцію розвиватися в напрямку «моралі без віку», з єдиними нормами взаємовідносин між будь-якими індивідами. Можна сказати, що соціально-морального конфлікту, тобто принципової різниці між моральними цінностями різних поколінь нашого суспільства, не спостерігається.

Молодь, звичайно, більш схильна до впливу інноваційних культурних процесів, є ознаки

того, що в умовах соціальної стабілізації молоді українці переходять «від матеріальних цілей життєдіяльності (матеріальний добробут, порядок і безпеку) до постматеріальних цінностей (можливість самовираження особистості, самоідентифікація, якість життя)» [1, с. 28; 2, с. 29–36]. Але наявність поточних ціннісних орієнтацій ще не означає їх стійкості, а тим більше присутності відповідних структур моральної поведінки.

Період сучасної системної трансформації українського суспільства закономірно характеризується змішаними формами ціннісних орієнтацій. Щодо більшості населення, то «сьогодні ніяк не менше 40% людей у нашому суспільстві йдуть за традиційними нормами моралі і вважають їх найбільшою цінністю» [4, с. 42–44]. Поліпшення морального стану нашого суспільства багатьма пов'язується зі зверненням до традиційних цінностей українського народу. Однак слід мати на увазі, що установки, які становлять основу традиційної моральності, часто отримують в наш час не традиційну, а модерну, а то і постмодерну інтерпретацію. Можливо, це буде наслідком реставрації традиційних цінностей всередині принципово нових способів моральної регуляції. Мораль сучасної молоді може розглядатися як модель, що дозволяє вивчати природу цих інновацій за збереження спадкоємності в розвитку моральної культури нашого суспільства.

Література

1. Бондаревская Е.В. Личностно ориентированное образование: опыт разработки парадигмы. Ростов н/Д: РГПУ, 1997. С. 28.
2. Бондаревская Е.В. Ценностные основания личностно ориентированного воспитания. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 29–36.
3. Каравкін В.І. Духовні інтенції сучасної молоді (соціологічний аналіз). Вітебськ, 2005. С. 70–72.
4. Коберник І. Моральне виховання: традиції, проблеми, інновації. *Рідна школа*. 2002. № 5. С. 42–44.
5. Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений: опыт сравнительных социологических исследований российской молодежи. *СОЦИС*. 1999. № 12. С. 27–36.
6. Лисовский В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи: Учебное пособие. Санкт-Петербург: ГУР, 2000. 519 с.
7. Рузецький О.В. Патріотичні цінності студентства Білорусі на рубежі нового тисячоліття. Вітебськ, 2002. С. 62.
8. Титаренко Л.Г. Ціннісний світ сучасного білоруського суспільства: гендерний аспект. Мн., 2004. С. 147.
9. Шумська Л. І. Соціалізація студентської молоді. Мінськ, 2001. С. 176.
10. Яковук Т.І. Динаміка ціннісних орієнтацій білоруської молоді періоду системної трансформації суспільства. Брест, 2003. С. 101.

Анотація

Варнаєвська І. В. Сучасні погляди на проблеми моральності як важливого аспекту формування особистості молоді України. – Стаття.

У статті розглядаються проблеми моральності, оскільки визначена проблема є досить важливим складником виховання і формування особистості в сучасному українському суспільстві. В сучасному суспільстві стан моральної освіти можна визначити як незадовільний. Зруйновано систему освіти, яка не тільки задавала ідеологічні орієнтації, а й надавала духовні, моральні та естетичні знання. Унаслідок цього розвиваються всюдозволеність і цинізм щодо моральних цінностей народу, вироблених ним протягом багатовікового існування, і щодо патріотизму також. Об'єктивною реальністю стало наростання негативних тенденцій у дитячому і молодіжному середовищі. Сучасний педагог повинен бути здатний до багатоваріантності педагогічних дій, прогнозування важливих виховних результатів, проектування розвитку особистості, а також він має уявляти, якого громадянина і патріота Батьківщини йому необхідно виховати. Успішне вирішення завдань виховання, істотне поліпшення всього педагогічного процесу, розвиток пізнавальної, трудової активності дітей і молоді безпосередньо пов'язано з удосконаленням підготовки педагогів, їх професійно-педагогічної майстерності, ерудиції та культури (як загальної, так і професійної). У висновках відзначено, що поліпшення морального стану нашого суспільства багатьма пов'язується зі зверненням до традиційних цінностей українського народу. Однак слід мати на увазі, що установки, які становлять основу традиційної моральності, часто отримують в наш час не традиційну, а модерну, а то і постмодерну інтерпретацію. Можливо, це буде наслідком реставрації традиційних цінностей всередині принципово нових способів моральної регуляції. Мораль сучасної молоді може розглядатися як модель, що дозволяє вивчати природу цих інновацій за умови збереження спадкоємності в розвитку моральної культури нашого суспільства.

Ключові слова: мораль, моральне виховання, педагогіка, професійна освіта, економічна освіта.

Summary

Varnavskaya I. V. Modern views on the problems of morality as an important aspect of the formation of young people in Ukraine. – Article.

Article discusses with the problems of morality, since the identified problem is a fairly important component of the upbringing and formation of personality in modern Ukrainian society. In modern society, the state of moral education can be defined as deeply unsatisfactory. The education system, which not only set ideological orientations, but also provided spiritual, moral and aesthetic knowledge, was destroyed. As a result, permissiveness and cynicism develop in relation to the moral values of the people, developed by them over the centuries of existence, and to patriotism as well. An objective reality was the growing negative trends in children and youth. A modern teacher should be capable of multivariate pedagogical actions, predicting important educational results, projecting personal development, and also imagine what kind of citizen and patriot of the Motherland he needs to raise. Successful solution of educational tasks (in general), significant improvement of the entire pedagogical process, development of cognitive and labor activity of children and youth is directly related to the improvement of teachers training, their professional and pedagogical skills, erudition and culture (both general and professional). The conclusions note that the improvement of the moral state of our society is often associated with an appeal to the traditional values of the Ukrainian people. However, it should be borne in mind that the attitudes that form the basis of traditional morality often receive in our time not a traditional, but a modern, or even postmodern interpretation. Perhaps this will be a consequence of the restoration of traditional values within fundamentally new ways of moral regulation. The morality of modern youth can be considered as a model that allows us to study the nature of these innovations while maintaining continuity in the development of the moral culture of our society.

Key words: morality, moral education, pedagogy, professional education, economic education.

УДК 316.42

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.946>

І. П. Шевель

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6387-2506>кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин

Київського національного університету культури і мистецтв

СОЦІАЛЬНЕ НАПРУЖЕННЯ, ЗУМОВЛЕНЕ СОЦІАЛЬНИМИ ЗМІНАМИ ТА СОЦІАЛЬНИМИ РЕАЛІЯМИ, ЯК ФАКТОР СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Сьогодні найперспективнішим науковим напрямом є вивчення нестабільного стану в суспільстві, настроїв населення та напруженості, зумовлених соціальними змінами, які останнім часом створюють великі коливання та агресію в державі.

У сучасній науці під соціальною напруженістю розуміється несприйняття будь-якої соціальної зміни в суспільстві, яке набуває особливого стану, змінює свідомість та поведінку людини.

Всі сфери наукового пізнання, які вивчають поняття «соціальна напруженість», вносять свої корективи та створюють нові моделі вивчення в теоретичному та практичному аспектах. Методологічною основою цього дослідження постали наукові роботи сучасних зарубіжних та українських авторів. Слід зазначити, що сучасний стан нестабільності в суспільстві, коливні настрої населення зумовлюють інтерес науковців до такого феномену, як соціальна напруженість. Дослідження соціального напруження серед населення та соціальних настроїв, страхів, суспільних криз є окремим, самостійним феноменом, який займає головне місце в наукових дослідженнях закордонних і вітчизняних науковців.

Останнім часом наше суспільство постійно перебуває в стані соціальної напруженості, невизначеності щодо майбутнього через ситуацію з COVID-19, економічний хаос, безробіття, інформаційний тиск, психологічні депресії. Все це викликає соціальну напругу, яка тягне за собою різні конфлікти в суспільстві і може призвести до соціальної кризи в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспектичному аналізу соціального напруження серед населення присвячено багато наукових праць різних науковців, зокрема таких західних вчених, як Ч. Спілбергер, Дж. Тейлор, П. Штомка, У Бех, І. Валерстайн, Е. Гіденс, Е. Тофлер та інші. Також вивченням цієї проблеми займалися такі вітчизняні науковці, як Є. Суїменко, О. Злобіна, Є. Головаха, В. Судаков, Є. Сірий, В. Танчер, В. Небоженко, А. Горбачик, О. Резнік, І. Шевель, Д. Лікарчук та інші.

Метою статті є аналіз сучасних викликів, наявних у державі, узагальнення підходів до визна-

чення поняття «соціальне напруження», характеристика особливостей поширення соціальних настроїв, страхів, протестів.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні, суспільно-політичні, соціально-психологічні аспекти є ключовими факторами, що зумовлюють виникнення соціальної напруженості серед населення. Ці напруження породжуються нестабільними, неправдивими, невиправданими очікуваннями. Своєю чергою соціальна реакція призводить до деструктивності і соціального конфлікту.

Ми можемо спостерігати під час пандемії, як весь глобалізаційний світ знаходиться в стані дестабілізації. В багатьох країнах світу, і Україна не виняток, відбуваються страйки, деструктивні дії щодо карантинних обмежень. Це все тягне за собою економічну нестабільність, що згодом може призвести до національної небезпеки [9, с. 77].

На думку українського соціолога В. Небоженко, всі соціальні напруженості, які виникають в суспільстві, є звичним явищем. Науковець розглядає соціальну напруженість у двох традиціях: безперервній та універсальній. Перша полягає в тому, щоб привернути увагу до самої соціальної напруженості, показує її зміст, а друга стає детермінантом самої напруженості і показує взаємодію між різними суб'єктами [6, с. 12–14]. Це ми можемо проаналізувати за даними соціологічного дослідження, яке було проведено у 2020 році Харківським інститутом соціальних досліджень. Дослідження виявило ряд факторів, які можуть впливати на ставлення людини до вакцинації від COVID-19. По всій країні спостерігається соціальне напруження стосовно самої вакцини, її походження і країни виробника. Найчастіше напруження і тривога виникають щодо побічних ефектів від вакцинації. Вплинути на бачення людей щодо цього та допомогти населенню прийняти рішення щодо вакцинації можуть тільки наукові факти та роз'яснення фахівців. Це можна зробити передусім за допомогою ЗМІ, оскільки всю інформацію про пандемію, вакцини світу 58,3% населення дізнається з телебачення. Однак довіряють цій інформації лише 23,9%.

Останнім часом у різних ток-шоу вакцинують всіх запрошених гостей (за їхньою згодою), щоб популяризувати вакцину і пришвидшити сам процес вакцинації у країні. Соціальні мережі подають 31,8% інформації, а довіра до неї серед опитаних становить лише 14,3%. Довіра ж до провідних лікарів становить 18,2%. І це говорить про те, що населення не може прийняти правильне рішення. Країна довго ще буде перебувати в такому стані розпачу [5].

Ситуація, яка склалася в нашій країні, призвела до збільшення соціальної напруженості. Вона набуває характеру силової протидії в різних галузях суспільства [6, с. 89–90]. З цього ми можемо побачити, що основною соціальною напруженістю, тривогою, протестами сьогодення є зіткнення економічних інтересів, а не сам факт існування пандемії COVID-19.

За даними соціологічного дослідження Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, яке було проведено в 2020 році, найважливішими переживаннями є: страх залишитися без роботи – 32%; велика сплата за комунальні послуги, підвищення цін, економічна криза – 27%; прогресивна корупція – 14%; війна на Донбасі – 28%; пандемія та медична реформа – 22%. Загалом 95% опитаних незадоволені своїм рівнем життя, до якого можна віднести всі вищеперераховані показники [4].

На думку українського соціолога Є. Сірого, який у своїй монографії «Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію» здійснив спробу розробки системи вимірювально-пізнавальних засобів соціальної напруженості на засадах методології мультирівневого аналізу [8, с. 15], напруженість виникає в певній ситуації. Загострюється і згасає, коли конфлікт стає вичерпним, одна проблема замінюється іншою. Під час пандемії ми можемо бачити саме регіональні проблеми, їх особливості, протести. Кожний регіон впливає на соціальну напруженість і регулює її, встановлені владні соціальні норми в суспільстві призводять до соціальних змін, які дестабілізують нормальний стан у суспільстві.

Сучасна соціологічна наука вивчає поняття соціальна напруженість як системне явище. На будь-яке явище впливають особливості суспільства, мікроекономічні та макроекономічні чинники. В будь-якому суспільстві, коли виникає якась незрозуміла чи неприйнятна ситуація, поведінка населення набуває стану напруження, ці соціальні напруження відрізняються залежно від специфіки та особливостей кожного регіону. Регіони впливають на напругу, але їхній вплив не однаковий. В Україні соціальна напруга може зростати та генерувати [8, с. 30–31].

В основі соціального конфлікту знаходиться соціальна напруженість, яка виникає через не-

задоволеність населення соціальними змінами та умовами соціального середовища [8, с. 84]. Якщо пов'яжемо соціальну напруженість з задоволеннями в потребах, то виникають причини для соціальних конфліктів. Це дуже вдало показують Т. Парсонс, Н. Смелзер, Е. Фром, Р. Дарендорф, Е. Гіденс.

Е. Фром показує вплив соціальної напруженості на поведінку людей у ситуації невизначеності [10].

Н. Смелзер зазначає, що колективна поведінка, зумовлена соціальною напруженістю, зазвичай переростає в конфлікт. Зокрема, на думку вченого, напруженість відбувається через недовіру до чиновників, влади [8].

Р. Дарендорф вважає конфлікт природним станом суспільства. На його думку, якщо конфлікти не виникають в суспільстві, то це ненормальне явище. Конфлікти не завжди несуть загрозу, а можуть також нести позитивні соціальні зміни. Соціальні конфлікти Р. Дарендорф поділив на: конфлікт, який залежить від владних відносин; конфлікти, які потрібно врегулювати, тому що вони самі по собі не зникають повністю. Також він зазначає, що загострення конфлікту зумовлює створення різних громадських організацій, особливо в умовах жорсткої влади [3, с. 142–147].

Е. Гідденс вивчав проблему соціальної напруги та протиріч через зв'язок конфліктів. Протиріччя, за Е. Гідденсом, становлять об'єктивні відмінності у системі, суперечності не завжди викликають конфлікт [2].

За Т. Парсонсом, соціальна напруженість – це соціальна система з набором характеристик, яка виникає у разі обмеження соціальної дії з боку нормативного складника системи. Конфлікт супроводжує людину весь процес соціалізації. Конфлікт може перерости в певну напруженість, яка виникає через незадоволеність населення [7, с. 322]. Своєю чергою це сильно відбивається у масовій свідомості, і суспільство надає неправильну оцінку ситуації [9, с. 189].

Як зазначила українська соціологиня О.Г. Злобіна, щодо суспільства, яке постійно перебуває у стані соціальної напруженості і відтворює її у різних царинах життя, ми можемо говорити про стан «фонові напруженості» кризового соціуму [9, с. 74]. В такому стані дестабілізуються всі соціальні показники в різних сферах, втрачається соціальна збалансованість і виникає системна напруженість високого рівня, переживання про суспільне життя населення, де стан напруги загострюється і набуває форми «боротьби за виживання» [9, с. 74–80].

Відмінності, які існують в суспільстві між людьми та їхніми майновими статусами, сприймаються по-різному в кризовій ситуації суспільства. Відбувається розподіл на основні і неосновні види

напруги та суперечностей, які в кінцевому результаті призводять до конфліктів. Відмінності між станами бідних і багатих, керуючих і підлеглих в громадській думці поділилися порівну. За даними моніторингу соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, 47% відсотків населення вважають, що в Україні наявні гострі конфлікти між бідними та багатими, 43% вважають, що ці конфлікти є дуже гострими, і тільки 14% вважають, що конфліктів взагалі немає, і соціальна напруга на цій основі не проявляється [9, с. 80].

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можемо зазначити, що сучасне українське суспільство дійсно постійно перебуває в стані соціальної напруги. Це прослідковується в сфері зайнятості та загалом в економічній сфері. Сьогодні можна знайти чимало різних методик, наукових праць щодо вивчення поняття «соціальна напруга» та розуміння природи цього феномену. На нашу думку, на практиці треба постійно проводити інформаційний моніторинг соціальної напруги, розробляти наукове прогнозування нових джерел напруги, які виникатимуть в суспільному житті населення в наш сучасний складний час, щоб не наражати населення країни на нові конфлікти, протести, страхи, відчай.

У суспільстві виникає конфлікт інтересів на фоні непримирення щодо розподілу об'єктів інтересу, і ніхто не може запропонувати компроміс, триває супротив та соціальна напруга. Конфлікт може перейти з особистісної сфери на публічно-організаційну, який легко може перерости в соціальний конфлікт [1, с. 83–85].

Негативні тенденції прослідковуються в наш час, оскільки весь глобалізаційний світ перебуває в стані пандемії. Її вагомими наслідками призводять до коливань настроїв серед населення в результаті того, що населення опинилося в умовах «раптової бідності», втративши роботу, доступ до соціальних послуг, втративши соціальні зв'язки, нормальне соціальне життя.

Література

1. Біляк Ю.В. Сучасні концепції дослідження конфліктів інтересів. *Економіка та держава*. № 9. Київ, 2020. С. 83–85.
2. Гидденс, Э. Социология. Пер. с англ.; науч. ред. Ядов В.А. общ. ред. Л.С. Гурьевой, Л.Н. Посилевича. Москва: Эдиториал, 1999. 703с.
3. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта. *Социологические исследования*. Киев, 1994. № 5. С. 142–147.
4. Дослідження Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка. Київ, 2020. URL: <http://sau.in.ua/cat-organizations/ukrayinskyj-institut-soczialnyh-doslidzhen-imeni-oleksandra-yaremenka/>.
5. Національне українське опитування. URL: <https://www.irf.ua/pobichni-efekty-bezpechnist-vartist-pohodzhennya-shho-najbilshe-turbuyey-ukrayinciv-u-vakczyni-vid-kovid-19-opytuvannya/>.
6. Небоженко В.С. Соціальна напруги і конфлікти в українському суспільстві. Київ: Абрис, 1994. С. 12–14.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва: Академический Проект, 2000. С. 320–322.
8. Сірий Є.В., Нахабич М.А. Дослідження соціальної напруги в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію. Київ: Глобус, 2018. С. 15–31.
9. Соціальна напруга у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз / [О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.]; за наук. ред. О.Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 74–189.
10. Фром Э. Бегство от свободы / Перевод Г.Ф. Швейника. Москва: Аст., 2011. 288 с.

Анотація

Шевель І. П. Соціальне напруження, зумовлене соціальними змінами та соціальними реаліями, як фактор сьогодення – Стаття.

У статті розглядається феномен соціальної напруги як фактор сьогодення, розкривається значення впливу соціальних змін на соціальні соціокультурні реалії. Як ми бачимо, реалії сьогодення показують, що постійно виникають конфлікти інтересів, незадоволеність реальністю та подіями, які відбуваються в суспільстві.

Показано, що інтерес до вивчення соціальної напруги з боку відомих науковців є поширеним явищем. Соціологи, зокрема Є. Головаха, Н. Паніна, О. Злобіна, Є. Сірий, В. Небоженко, М. Міщенко та інші, надають соціологічну інформацію про стан соціальної напруги, її розвиток, конфлікти в українському суспільстві. З цього ми можемо побачити, що ця проблематика підкріплюється різноманітними дослідженнями соціальної напруги. На цей час проблема набуває нової реальності в суспільстві, нового соціального явища, яке несе в собі наслідковий аспект дії. Тому що пандемія зумовлює вимушені соціальні зміни, до яких населення не готове і не може змиритися з дійсністю.

У статті показано дані соціологічного дослідження як вагомий інструмент вивчення динаміки та вимірювання соціальної напруги в період пандемії COVID-19. Вже пройшов рік, як ми живемо з COVID-19, але люди все одно погано розуміють, яким буде майбутнє. Люди звикли розуміти, що будь-які епідемії повинні бути тимчасовими, але досі ми перебуваємо в реальності невідомого, відчуття постійної загрози, незрозумілого майбутнього. «Цінності», які були важливими рік тому, вже не мають значення в умовах економічного спаду, безробіття, небезпеки.

Соціальна напруга є складним явищем, соціальні зміни зумовлюють нові наслідки: нестабільність соціального середовища, виникнення конфліктів щодо незабезпечення простих базисних потреб для нормального існування населення.

Ключові слова: соціальна напруга, пандемія, соціальні зміни, соціальні реалії, вакцинація.

Summary

Shevel I. P. Social tension caused by social changes and social realities as a nowadays factor. – Article.

The article considers the phenomenon of social tension as a factor of today, reveals the impact of social change on social socio-cultural realities. As we can see, today's realities show that conflicts of interest, dissatisfaction with reality and events in society are constantly arising.

It is shown that the interest in the study of social tension by well-known scientists is a common phenomenon. Sociologists, in particular E. Golovakh, N. Panin, O. Zlobin, E. Siriy, V. Nebozhenko, M. Mishchenko and others, provide sociological information about the state of social tension, its development, conflicts in Ukrainian society. From this we can see that this issue is supported by various studies of social tension. At this time, the problem acquires a new reality in society, a new social phenomenon, which carries a consequential aspect of action. Because the pandemic causes forced so-

cial change, for which the population is not ready and cannot accept reality.

The article presents data from a sociological study as an important tool for studying the dynamics and measuring social tensions during the COVID-19 pandemic. It's been a year since we've been living with COVID-19, but people still don't understand what the future will be like. People are used to understanding that any epidemic must be temporary, but we are still in the reality of the unknown, a sense of constant threat, an unclear future. The "values" that were important a year later no longer matter in an economic downturn, unemployment, or danger.

Social tensions are a complex phenomenon, social changes cause new consequences: the instability of the social environment, the emergence of conflicts over the failure to provide simple basic needs for the normal existence of the population.

Key words: social tension, pandemic, social changes, social realities, vaccination.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.02:(659.3:005.3)(477)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.947>

О. В. Загірний

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-089X>

аспірант кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ В МЕДІАПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ: УКРАЇНСЬКИЙ “ROUNDTrip”

Постановка проблеми. Технології управління медіасистемою, взаємного впливу політичної системи та масмедіа у сучасному суспільстві потребують суттєвого удосконалення. Швидкість змін у інформаційних технологіях та конфігураціях інформаційного простору зумовлюють необхідність звернення до проблеми технологій управління масмедіа на сучасному етапі.

Проблема пошуку адекватних технологій управління як на рівні відносин «влада – медіа – суспільство», так і між власником, редакторами та журналістами є складовою частиною важливого практичного завдання – формування оптимальної моделі взаємодії медіасистеми та політичної системи суспільства та її подальшої реалізації в умовах демократичного транзиту.

Технології управління медіасистемою в Україні характеризуються циклічністю. Авторитарна модель управління масмедіа (застосування адміністративного ресурсу, впровадження санкцій та обмежень, прямої цензури з боку держави) вже декілька разів змінювалась олігархічною («м’яким» економічним тиском на власників, редакторів та журналістів, захистом політичних та економічних інтересів власників) і навпаки. Цей український медійно-політичний “roundtrip” є невід’ємним складником дослідження демократичного транзиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження технологій управління масмедіа у сучасному суспільстві передбачає визначення напрямів та сутності взаємного впливу політичної системи та масмедіа. Цей взаємний вплив виражається у теоріях та моделях медіа, медіатизації політики та політизації медіа, трансформаціях медіадискурсу, формуванні медіаполітичної системи. Н. Аксьонова визначає сутність медіавпливу та ефекту медіа в умовах інформаційної війни [1]. М. Безносів, І. Костира, О. Сомотюк, Д. Яковлев фокусують увагу на дослідженні феномена медіатизації політики в Україні. При цьому І. Костира наголошує на одночасній медіатизації політики й політизації ЗМІ [4], а Д. Яковлев відзначає необ-

хідність раціоналізації взаємодії медіа, суспільства та влади [8]. Взаємодію між державою та масмедіа досліджують Л. Ороховська, Д. Кіслов. Л. Ороховська відзначає «таблорізацію» медіа, політику сучасних держав визначає як медіацентровану, а сучасну політичну систему ідентифікує як медіацентровану демократію [5]. С. Демченко досліджує процес формування в Україні медіаполітичної системи [3].

Теорії та моделі медіа досліджуються у класичних роботах «Чотири теорії преси» [6] та «Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики» [2]. Тут навіть у назвах простежується напрям розвитку медіа: від теорій преси часів холодної війни до дослідження потужних медіасистем епохи глобалізації, які інтегровані у політичну систему.

Мета статті – дослідити маркетингові та немаркетингові технології управління у взаємодії «влада – суспільство – масмедіа», їх синтез в умовах становлення медіаполітичної системи в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Швидкий розвиток інформаційних технологій, поява нових інтерактивних медіа зумовили не лише зростання впливу масмедіа на політику. Кардинально змінилась роль масмедіа у суспільстві. Відбулась інтеграція медіасистеми та політичної системи, внаслідок чого світ побачив новий гібрид – медіаполітичну систему. Її становлення відбувається у глобальному масштабі як експансія соціальних мереж, месенджерів, перехід традиційних медіа у Інтернет (кожна газета має власний сайт, телебачення та радіо транслюються в Інтернеті), взаємний вплив політики та медіа. Проте цей гібрид має певні особливості в умовах демократичного транзиту. Вони полягають у намаганні пострадянської держави впливати на медіа за допомогою адміністративного ресурсу, у тому числі через привласнення медіа олігархічними структурами. Своєю чергою медіа впливають на політику через нав’язування формату «ток-шоу» та медіаскандалів, коли політики та державні діячі змушені підпорядковувати власну

діяльність вимогам збільшення аудиторії та утримування її уваги і стандартизації інформаційних повідомлень у масмедіа.

У «Чотирьох теоріях преси» [6] запропоновано найбільш відому типологію моделей масмедіа: авторитарну, ліберальну, радянську та модель соціальної відповідальності. Критикуючи авторитарну та радянську моделі, автори зазначають, що вільна преса у ліберальному суспільстві має здійснювати самоконтроль над використанням тієї влади, яку вона має. Ось як це пояснюється: «Імперативом є свобода від урядового контролю і впливу. Для появи істини необхідно створити умови для виголошення всіх думок, тобто заохочується «вільний ринок» ідей та інформації. Менші і слабші суспільні групи повинні мати належний доступ до преси. Теорія вільної преси зазнала суттєвих змін у XX столітті, що їх позначають як новий лібертальний підхід або теорія соціальної відповідальності преси... специфіка XX століття вимагала від масмедіа нового розуміння соціальної відповідальності. Як і в старі авторитарні часи, медіа демократичних країн зосередилися у руках могутньої суспільної верхівки. Це правда, що ці нові медіабарони здебільшого не є політичними діячами. Більше того, вони навіть можуть завзято обстоювати пресу перед урядом. Проте нікуди не дінешся від факту, що контроль і доступ до преси дуже обмежені, і що це вкладає нову владу до рук власників і керівників медіа» [7].

Саме тому автори наголошують на необхідності запровадження моделі («теорії») соціальної відповідальності. І справа тут не тільки у медіа або політичній системі, а й у політичних і соціологічних теоріях наукового мейнстріму. У наступній цитаті чітко виражено зв'язок між концепціями діяльності медіа та технологіями, які використовуються у медіаполітичній системі. Наведемо її повністю: «Теорія соціальної відповідальності суттєво різниться від лібертальної теорії у своїх поглядах на природу людини. Традиційна концепція вільної преси трактувала людину здебільшого як моральну і раціональну істоту, схильну шукати істину та керуватися нею. Натомість теорія соціальної відповідальності, яка розвинулась у XX ст., відображає ті сумніви, які сучасні соціальні науки мають щодо раціональності людських вчинків. Нова лібертальна теорія, звісно, не заперечує раціональності людини, але вона покладає на неї значно менше надій, ніж традиційна теорія вільної преси. Проте все-таки виглядає, що теорія соціальної відповідальності заперечує твердження, що людина внутрішньо мотивована до пошуків істини і до того, щоб приймати цю істину як керівництво до дії. З погляду нової теорії, людина – не так ірраціональна, як радше апатична, пасивна істота. Вона спроможна ефективно використовувати свій розум, проте часто не робить

цього. У результаті вона стає легкою здобиччю демагогів, рекламистів та інших маніпуляторів свідомістю заради досягнення їхніх егоїстичних цілей. Через свої розумові лінощі людина може впасти у стан бездумного конформізму. Внаслідок цього здатність критично оцінювати ситуацію слабне і атрофується. Якщо людина прагне залишатися вільною, вона мусить жити своїм розумом, замість того, щоби пасивно сприймати те, що їй пропонують. Цебто стимулювання людини до раціонально-критичного сприйняття світу є дуже важливим. У традиційній теорії вільної преси постійно наголошувалось на свободі медіа від урядового контролю і на праві критикувати владу. Уряд має бути толерантним до критики, навіть якщо вона не завжди коректна. Його обов'язок щодо преси полягає лише у тому, щоб підтримувати стабільну ситуацію, за якої можлива вільна гра ринкових сил. У новій лібертальній теорії уряд не повинен обмежуватись політикою невтручання, а активно заохочувати свободу преси» [7].

Продовжуючи дослідницьку традицію «Чотирьох теорій преси» у шумпетерівському сенсі «творчої руйнації», автори «Сучасних медіасистем» [2] виходять з «політичного паралелізму» між медіа та політичними інститутами й виокремлюють такі моделі масмедіа. По-перше, модель поляризованого плюралізму, яка характеризується високим рівнем впливу політичних партій та фінансових груп на медіа. По-друге, демократична корпоративістська модель, яка характеризується балансом між медіа та політикою, коли потужні медіа впливають на державу і навпаки. По-третє, ліберальна модель, якій притаманний переважний вплив медіа на державну та партійну політику завдяки організованості та професійності медіаспільноти. Ця думка продовжується у наступних творах Д. Галліна та П. Манчіні, а також додатково досліджується кейс медіасистеми Португалії [9; 10].

Долаючи певну обмеженість та ідеологізованість «чотирьох теорій», запропоновані «три моделі» оминають досвід суспільств транзитного типу, до яких належить Україна, не розглядаючи перехідні моделі медіа та політичної системи. Як і попередні автори, Д. Галлін та П. Манчіні вважають, що стан медіасистеми залежить від взаємодії із політичною системою, а вплив є двостороннім. Як зазначають у «Післямові до українського видання» цього твору А. Іщенко та Б. Клименко, «...зазвичай механізми здійснення впливу на громадян з боку політичних акторів і держави, які у цьому широко послуговуються медіа, залишаються прихованими і зануреними у «білий шум» різноманітного інформаційного і ідеологічного сміття, єдина мета якого, по суті, полягає у відділенні широкої громадськості від сфери, де ухвалюються рішення, що визначають життя суспіль-

ства. І будь-який вагомий крок, спрямований на те, щоб зняти цю «завісу незнання» чи зробити її хоч трохи прозорішою, особливо коли він може реально посприяти кращій поінформованості інтелектуалів і майбутніх професіоналів медіа про реальний стан справ у цій надзвичайно важливій для кожного суспільства галузі, є, безумовно, значною позитивною подією» [2, с. 279].

Дослідження маркетингових та немаркетингових технологій взаємодії у трикутнику медіасистема – політична система – суспільство та технологій управління медіасистемою розгортаються за декількома напрямками.

По-перше, дослідження технологій, які використовуються політичною системою та масмедіа з метою інформаційного впливу на суспільство, формування громадської думки. У сучасному світі йдеться насамперед про комунікативні технології. До них належать пропаганда, політична реклама та політичний PR (зв'язки із громадськістю), «резонансні технології» тощо.

По-друге, дослідження технологій, які переважають на тому чи іншому етапі історичного розвитку у самих медіа. Технології друкарства, на основі яких розвиваються друковані медіа (преса), поступаються впливом електронним медіа (телебачення, радіо), а згодом – комунікаціям за допомогою Інтернету. Нині медіасистеми інтегрують технології аудіовізуальних та друкованих медіа, а застосування інтернет-технологій дозволяє забезпечити інтерактивність. Погодимось із таким: «...не слід перебільшувати роль однієї окремо взятої технології, яка починає застосовуватися у ЗМІ на певному етапі... нині комп'ютерні технології, і зокрема Інтернет, здатні багато в чому змінити способи передавання та обробки інформації, але, швидше за все, не стануть джерелом революційних змін у суспільстві, а посядуть своє місце у загальних процесах, частинами яких самі вони є» [2].

По-третє, технології регулювання, впливу та управління медіасистемою, які використовуються у різних типах політичних режимів. Тоталітарні та авторитарні режими застосовують переважно адміністративний тиск, якщо взагалі допускають існування незалежних або й недержавних медіа. У демократичних суспільствах спектр технологій набагато різноманітніший. Від тиску громадської думки та економічних чинників до правового регулювання й адміністративних та комунікативних механізмів. При цьому у демократичних країнах переважають маркетингові технології, а у авторитарних – немаркетингові.

На думку І. Костирі, розвиток технологій впливу у напрямі руху від адміністративного впливу до економічних важелів зумовлений медіатизацією політики та політизацією ЗМІ. Вона зазначає: «Розвиток ринкових елементів при-

звів до посилення ролі економічних, а не власне адміністративного і бюрократичного інтересів у регулюванні політичної діяльності... У міру вибудовування демократичних політичних відносин громадян з державою діяльність корпоративних структур на інформаційному ринку стала все більше підкорятися логіці взаємовпливу попиту та пропозиції, пробуджуючи до життя нові форми політичної комунікації. Однією з таких форм інформування громадськості стало поширення політичної реклами» [4].

У другій половині XX століття наявний ідеологічний розподіл на авторитарну радянську і демократичну західну політичні системи дозволяв зробити проєкцію ідеологічних доктрин на медіасистеми. Натомість у цих концепціях ставиться під сумнів думка, що демократична модель передбачає приватну власність на масмедіа та їх спрямованість суто на отримання прибутку. Скоріше, можна було б назвати її ринковою моделлю. Найближчою до неї є ліберальна модель, яка також зазнає трансформацій під впливом глобалізації, ідеологізації та політичної системи. Повною мірою це стосується сучасної України, де економічний чинник впливу є додатком до адміністративного.

Висновки. Загалом, головний тренд у застосуванні технологій управління медіапростором та впливу на діяльність масмедіа в Україні полягає у боротьбі між ринковими та неринковими механізмами. При цьому щодо комерційних медіа, які орієнтуються на прибуток, держава може застосовувати економічні важелі впливу, спрямовані на скорочення обсягу рекламних замовлень. Натомість основними гравцями на інформаційному ринку у перехідних суспільствах виступають великі медіахолдинги. Вони й утворюють медіаполітичну систему.

Саме тому розмежування технологій впливу на маркетингові та немаркетингові (до перших відносять рекламу та зв'язки із громадськістю, а до других – пропаганду та агітацію) відходить у минуле. Скоріше, йдеться про інтеграцію у межах медіаполітичної системи потенціалу всіх технологій впливу.

Література

1. Аксьонова Н. Дослідження масмедіа в умовах інформаційної війни. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського* : зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ, 2017. Вип. 48. С. 341–350.
2. Галлін Д., Манчіні П. Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики / Переклад з англ. О. Насика. Київ : Наука, 2008. 320 с.
3. Демченко С.В. Медіаполітична система у сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель) : автореф. канд. політ. наук : 23.00.02 Донецьк, 2004. 18 с.

4. Костира І. Медіатизація політики та політизація ЗМІ як тенденції політичного процесу в Україні. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2, С. 109–118.
5. Ороховська Л.А. Особливості взаємодії масмедіа і держави в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2016. № 2. С. 25–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2016_2_8.
6. Сиберт Ф., Шрамм У., Питерсон Т. Четыре теории прессы. Москва : Национальный институт прессы, Вагриус, 1998. 223 с.
7. Шрам В., Сиберт Ф., Петерсон Т. Вільний ринок ідей. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 32. С. 18–25. URL: <http://www.ji.lviv.ua/p32texts/schramm.htm>.
8. Яковлев Д.В. Політична інтеракція у сучасній Україні: особливості та складники : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2009. 30 с.
9. Hallin D.C., Mancini P. Ten Years After Comparing Media Systems: What Have We Learned? *Political Communication*. 2017. Vol. 34. No. 2. P. 155–171. DOI: 10.1080/10584609.2016.1233158.
10. Hallin D.C., Mancini P. Comparing media systems: A response to critics. *Handbook of comparative communication research. Media&Jornalismo*. 2010. P. 207–220. No. 17, Vol. 9, No. 2. Pp. 53–67. URL: http://fabricadesites.fcsh.unl.pt/polociedigital/wp-content/uploads/sites/8/2017/04/17_4-artigo.pdf.

Анотація

Загірний О. В. Технології управління в медіаполітичній системі: український “roundtrip”. – Стаття.

У статті досліджуються технології управління медіасистемою. Визначено взаємозв'язок між медіасистемою та політичною системою, який виражається у медіатизації політики, таблоїдизації політичного дискурсу, появи медіакратії, медіацентрованої політичної системи тощо. На сучасному етапі цей процес призводить до створення медіаполітичної системи. Відзначено гібридність медіаполітичної системи в Україні. Її основу становлять великі медіахолдинги, які належать олігархам та захищають в інформаційному просторі економічні та політичні інтереси фінансових груп. Досліджено технології впливу медіаполітичної системи на громадську думку, інформаційні технології у медіа (від друкованих видань до інтерактивних мереж, які інтегрують аудіовізуальну та друковану інформацію), технології регулювання, впливу та управління медіасистемою, які використовуються у різних типах політичних режимів.

У транзитному українському суспільстві масмедіа не виконують функції незалежного соціального інституту, навпаки, вони стають справжніми гравцями на політичному полі. Держава, відмовляючись на початку 90-х від адміністративного тиску на медіа та політичної цензури, вже на початку 2000-х створила гібридну модель управління медіасистемою. Гібридність полягала у поєднанні адміністративних та економічних важелів впливу на медіа з боку політичної системи або через прямий адміністративний тиск, або за допомогою економічного тиску на власників. Натомість зі створенням медіаполітичної системи необхідність у

цензурі практично зникла – власники медіахолдингів остаточно увійшли до кола політичної еліти та стали бенефіціарами як у медіа, так і у політичній системі. Український “roundtrip” (тобто рух «туди й назад»), розпочавшись від заперечення радянського синтезу політики та медіа та пройшовши етап використання економічних важелів і маркетингових технологій, повернувся до моделі медіаполітичної системи з усіма її перевагами та недоліками.

Аргументовано, що гібридність медіаполітичної системи зумовлює застосування гібридних технологій впливу на суспільство. З метою маніпуляції громадською думкою медіаполітична система використовує гібридні (маркетингові й немаркетингові) технології, які поєднують рекламу та пропаганду, зв'язки із громадськістю та агітацію. Визначено, що технології управління застосовуються на різних рівнях взаємодії: 1) між масмедіа, владою та суспільством; 2) між власником, редактором та журналістами.

Відзначено, що у зв'язку зі швидким розвитком інформаційного простору та становленням медіаполітичної системи технології управління медіа потребують удосконалення. Насамперед ідеться про необхідність розробки та запровадження технологій політичних дебатів як рутинної практики раціонального прийняття рішень.

Ключові слова: масмедіа, політичні технології, медіасистема, медіаполітична система, медіатизація політики, політичні дебати, теорії масмедіа.

Summary

Zahirnyi O. V. Management technologies in media and political system: Ukrainian “roundtrip”. – Article.

The article reveals the technologies of media system management. The relationship between the media system and the political system has been defined. This relationship is expressed in the mediatization of politics, tabloidization of political discourse, the emergence of mediocracy, media-centered political system, etc. At the present stage, this process leads to the creation of a media political system. The hybridity of the media political system in Ukraine has been noted. It is based on large media holdings that belong to the oligarchs and protect the economic and political interests of financial groups in the information space. The technologies of influencing the media political system on public opinion, information technologies in the media (from printed publications to interactive networks that integrate audiovisual and printed information), technologies of regulation, influence and management of the media system used in different types of political regimes have been studied.

In the transitive Ukrainian society, the mass media do not perform the functions of an independent social institution; on the contrary, they become real players in the political field. The state, abandoning administrative pressure on the media and political censorship in the early 1990s, created a hybrid model of managing the media system in the early 2000s. The hybridity was a combination of administrative and economic levers of influence on the media by the political system either through direct administrative pressure, or through economic pressure on the owners. Instead, with the creation of a media-political sys-

tem, the need for censorship virtually disappeared – the owners of media holdings finally entered the circle of the political elite and became beneficiaries in both the media and the political system. The Ukrainian roundtrip (that is, the forward and backward movement), starting with the rejection of the Soviet synthesis of politics and media and passing the stage of using economic levers and marketing technologies, returned to the model of the media political system with all its advantages and disadvantages.

It is argued that the hybridity of the media political system determines the use of hybrid technologies to influence society. In order to manipulate the public opinion, the media political system uses hybrid (marketing and non-marketing) technologies that combine advertising

and propaganda, public relations and campaigning. It is determined that management technologies are used at different levels of interaction: 1) between the media, government and society; 2) between the owner, editors and journalists.

It is noted that due to the rapid development of the information space and the formation of the media political system, media management technologies need to be improved. First of all, it is about the need to develop and implement technologies of political debate as a routine practice of rational decision-making.

Key words: mass media, political technologies, media system, media political system, mediatization of politics, political debates, theories of mass media.

УДК 328.327.323

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.948>**Ю. Р. Лемко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9864-6963>

кандидат політичних наук,

асистент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

КЛАСТЕРИ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА ЄС

Кластерна політика ЄС почала формуватися в кінці 90-х рр. XX ст. На початку кластери являли собою «скупчення» підприємств і фірм, які вважали вигідним своє розташування в географічній близькості один до одного з метою економії на витратах під час транспортування ресурсів і комплектуючих для створення кінцевого продукту. Згодом з'ясувалося, що стратегічно вигідною є наявність у безпосередній близькості установ, що здійснюють наукові розробки. Таким чином, ще у вісімдесяті роки в Західній Європі було виявлено ключовий принцип кластерного підходу – тісну взаємодію виробничих фірм і наукового середовища. Потім цей взаємозв'язок бізнесу та науки був доповнений взаємодією з місцевими органами державної влади, які оцінили перспективність кластерного підходу і почали надавати кластерам істотну підтримку.

Процеси кластеризації в останнє десятиліття активно досліджують такі вітчизняні науковці, як Л. Антонюк, Н. Блажевич, О. Варяниченко, М. Войнаренко, Н. Внукова, В. Геєць, В. Демченко, В. Дергачова, В. Захарченко. Водночас недостатньо вивченими є формоутворюючі процеси кластеризації в Європейському Союзі та їх адаптація до умов національних економік.

Все вищезазначене зумовило вибір теми, визначення мети та завдань дослідження.

Метою статті є дослідження історії зародження кластерної політики ЄС та її особливостей на сучасному етапі розвитку держав.

Виклад основного матеріалу. Окремі країни ЄС реалізують кластерну політику (КП) починаючи з 1990-х рр. За період розвитку таких ініціатив на національному рівні з'явилися передумови для інституціоналізації процесу розвитку кластерів на наднаціональному рівні.

Державна кластерна політика (далі – КП) – це новий спосіб організації економічної політики в країні за участю нових об'єктів – просторових і позапросторових кластерів [3].

За визначенням Єврокомісії, кластери (за лежно від специфіки можуть вживатися також словосполучення «промислові кластери» або «інноваційні кластери») – це групи спеціалізованих організацій, переважно малих і середніх підприємств (МСП), та інших акторів, які тісно

взаємодіють один з одним на окремо взятій території [2].

Об'єднуючись, МСП можуть бути більш інноваційними, створювати більше робочих місць і більше конкурентоспроможних на світовому рівні продуктів, торгових знаків і патентів, ніж поодиночі. Прикладами промислових кластерів є Авіаційна долина на південному сході Польщі, яка об'єднувала у 2019 р. понад 140 компаній та організацій з аерокосмічної галузі [1]. Також до прикладів можемо віднести Авіаційну долину у Франції, яка об'єднує понад 860 організацій, з яких 575 – МСП з Баварії та Ломбардії (Італія, 127 підприємств). У кластерах, число яких в Європі перевищило 3 000, сконцентровано близько 54 млн європейських робочих місць [2].

У 2003 р. групою авторів, включаючи О. Солвелля, Г. Ліндквіста (Стокгольмська школа економіки), К. Кетельса (Гарвардська бізнес-школа, колега М. Портера), була сформована «Зелена книга кластерних ініціатив», у якій проведений всебічний аналіз близько 250 програм по всьому світу і запропонована модель оцінки їх роботи (Cluster Initiative Performance Model) [7].

Після цього група авторів з Лондонського університету створила «Білу книгу кластерної політики» з фокусом на те, який вигляд повинна мати КП [6].

У 2007 р була заснована Європейська кластерна обсерваторія (далі – Обсерваторія). Центр стратегії і конкурентоспроможності Стокгольмської школи економіки, очолюваний О. Солвеллем і Р. Тайгланд, став здійснювати управління Обсерваторією і вести збір статистичних даних. У результаті була запропонована оновлена версія «Зеленої книги кластерних ініціатив», яка вийшла в 2013 р. з аналізом 356 організацій у 50 країнах світу [7]. Багато в чому в «зеленій» і «білій» книгах акцент зроблений на позитивних сторонах кластерного розвитку. В результаті кластерний підхід був підтриманий на наднаціональному рівні, і такого роду організації (інститути, що забезпечують координаційну функцію в рамках кластера) отримали доступ до підтримки спеціалізованих інститутів.

Проте в програмних документах Європейської комісії і Ради ЄС кластери були визначе-

ні як ефективний засіб посилення регіональних інновацій та скорочення розриву між бізнесом, дослідженнями та ресурсами, а також увійшли до програм регіональної політики ЄС на період 2007–2013 рр. [2].

Експерти ЄС вважають, що вони не є єдиною обов'язковою умовою для стимулювання інноваційної діяльності, але покликані створювати рамкові умови для більш швидкого застосування і поширення результатів інноваційної діяльності.

Сучасна промислова політика ЄС ґрунтується на просуванні конкурентоспроможності європейської промисловості через реалізацію ряду ключових ініціатив: розвиток необхідних навичок і компетенцій для промисловості, поживлення регіонів шляхом розвитку кластерів і платформи розумної спеціалізації, підтримка цифрової трансформації галузей, розробка ключових високо-ефективних технологій і просування стандартів ІКТ1. Таким чином, для Європейської комісії КП є складовою частиною промислової політики.

Рада ЄС у висновку про стратегії промислової політики ЄС у 2018 р також наголосила на необхідності подальшого розвитку КП Євросоюзу з метою з'єднання і трансформації регіональних кластерів у загальноєвропейські і виникнення нових ланцюжків вартості [1].

При цьому в науковій (і не тільки) літературі все частіше говорять про нову промислову політику, яка спрямована не на управління економікою «зверху вниз», а на сприяння її кластеризації методом «знизу», заохочуючи масові мережеві взаємодії і відповідні ініціативи [3].

Одним з основних критеріїв нового підходу є відмова від підтримки державою цілих секторів економіки на користь переходу до підтримки окремих напрямів діяльності (наприклад, замість загальних субсидій для туристичної галузі субсидувати створення спеціальної інфраструктури) [2]. У зв'язку з цим «КП ЄС – це частина промислової політики, яка не спрямована на створення «з нуля» самих кластерів, а фокусується на формуванні «умов для діалогу і співпраці між компаніями, державним сектором (локальним / регіональним) і недержавними організаціями» [1].

Для підтримки діалогу та співпраці в ЄС протягом останніх десятиліть формувалися інститути КП, які виконують в основному функцію координації, збору інформації, навчання та сприяння у фінансуванні учасників кластерів або їх виходу на міжнародні ринки.

Важливе місце у формуванні єдиного загальноєвропейського підходу до КП займають окремі інститути підтримки – одним з перших стала згадана вище Кластерна обсерваторія. Вона дозволила об'єднати інформацію про існуючі кластери, кластерні ініціативи і політику 36 країн Європи і класифікувати їх за різними параметрами, вклю-

чаючи економічні індикатори діяльності окремих регіонів і секторів економіки.

Крім консолідації інформації в рамках Обсерваторії, з 2009 по 2012 р. проводилось вироблення методології для відбору кращих практик серед європейських кластерів – European Cluster Excellence Initiative (ECEI). Ключова мета ініціативи полягала в розробці методології бенчмаркінгу (порівняльного еталонного аналізу) таких організацій для поліпшення їх внутрішнього управління та процесу надання послуг. Після 2012 р. завдання ECEI перейшли до Європейського секретаріату кластерного аналізу (European Secretariat for Cluster Analysis) і Європейського фонду висококласних кластерів (European Foundation for Cluster Excellence), які продовжують здійснювати їх бенчмаркінг на постійній основі, проводити спеціальне навчання для керівників цих організацій.

З метою розвитку міжнародного співробітництва між ними була створена Європейська платформа кластерної співпраці. Більше 1 000 зареєстрованих на платформі кластерних організацій з Європи та інших точок світу мають можливість зіставляти результати своєї діяльності з іншими, брати участь у спеціальних програмах, що дозволяють встановлювати взаємовигідні ділові зв'язки з необхідними партнерами.

Згідно з виконавчим рішенням Європейської комісії серед загального обсягу фінансових коштів у розмірі 397,6 млн євро, виділених на програму OSME (Програма конкурентоспроможності, підприємництва та МСП), в 2018 р. 5,9 млн євро було розподілено на «створення оновленої ЕССР, яка стане основним онлайн-хабом для учасників кластерів у Європі через об'єднання Європейської обсерваторії для кластерів і Європейського центру знань з ресурсної ефективності» [1]. У сукупності зазначені ініціативи і платформи охоплюють спектр інструментів, необхідних для координації КП і розвитку окремо взятих МСП або проєктів – від збору інформації до допомоги у виході європейських підприємств на світові ринки. Не всі організації збереглися в своєму первинному вигляді, що говорить про еволюційний характер інститутів кластерного розвитку в ЄС і підходів до реалізації КП загалом.

Таким чином, європейський підхід до розвитку цієї сфери і створення інститутів її підтримки досить послідовний. Умовно процес реалізації національної КП в ЄС можна розділити на чотири фази [7], до яких слід додати п'яту:

1. Фаза 1 (2000–2006 рр.) – Єврокомісія почала проводити різні пілотні ініціативи з підтримки кластерів в ЦСЄ через програму PHARE.

2. Фаза 2 (2007–2009 рр.) – підписання Європейського кластерного меморандуму, створення кластерних обсерваторій, розробка інформаційно-аналітичних матеріалів.

3. Фаза 3 (2010–2012 рр.) – фокус на підвищення якості кластерних програм, створення інструментів оцінки та ранжування, підготовка «кластерних управлінців».

4. Фаза 4 (2013–2017 рр.) – інтеграція кластерів у регіональні програми через принцип «розумної спеціалізації» для сприяння структурним змінам паралельно з розвитком сильних сторін регіонів.

5. Фаза 5 (2017 – поточний час) – кластери як об'єкти нової промислової політики ЄС, розвиток і зміцнення кластерних інститутів, створення робочої групи по кластерах.

Остання фаза характеризується завершенням семирічного циклу бюджетного плану до 2020 року, до якого прив'язана велика частина програм, і необхідністю формування нового бачення пріоритетів економічного розвитку і узгодження бюджету на 2021–2027 рр.

У повідомленні про новий довгостроковий бюджетний цикл ЄС (2021–2027 рр.) у рамках програми «Єдиний ринок» кластери згадуються як «стратегічний інструмент для підтримки конкурентоспроможності та масштабування МСП, тому що формують більш сприятливе середовище для ведення підприємницької діяльності» [7]. Загальний, запропонований до утвердження обсяг фінансування програми «Єдиний ринок» становить 4 млрд євро, з яких 1 млрд євро буде спрямовано на програму COSME, використовувану в тому числі для фінансування інститутів по їх розвитку.

У документі «Стратегія оновленої промислової політики ЄС» від 2017 р. (COM (2017) 479 final) відзначено створення експертної групи високого рівня по кластерах для надання рекомендацій про те, «як краще використовувати їх як стратегічний інструмент промислової політики». Фактично така група була створена в середині 2019 року (E03636) під егідою Генерального директорату з внутрішнього ринку, промисловості, підприємництва, малого і середнього бізнесу з терміном до кінця 2020 р. Вона об'єднує 32 незалежних експерта та представника органів влади країн – учасниць ЄС.

Крім того, кластерам відведена особлива роль у веденні промисловості ЄС до 2030 р. Промислові кластери розглядаються як фундамент екосистеми, що сприяє інноваційній та технологічній активності. В рамках заходів щодо прискорення процесів цифровізації також планується формування «суперкластера» з наукомісткими стартапами в сфері штучного інтелекту (Deep Tech AI). Таким способом ЄС прагне зберегти свою конкурентоспроможність, приділяючи значну увагу розвитку інновацій, включаючи загальну цифровізацію економіки. У документі згадується програма «Кластери змін», спрямована на підтримку

нового покоління мереж, які створюють вартість та будуть відкритими та міжсекторально націленими на реалізацію «Цілей сталого розвитку», взаємопов'язаними, стимульованими підприємницькою активністю [7].

Як майданчик для обміну думками щодо стану та перспектив реалізації КП вже четвертий раз поспіль (три зустрічі в 2018 р і одна в 2019 р.) використовується Форум європейської КП (далі – Форум). Основний акцент у рамках останнього Форуму був зроблений на міжнародному співробітництві та допомогі у виході МСП, які беруть участь в кластерах, на світовий ринок [4].

Висновки. Отже, проведений аналіз показав, що кластерна політика ЄС входить як одна зі складових частин в нову промислову політику, спрямовану на підтримку інноваційної активності і технологічного розвитку. У своїх програмних документах Єврокомісія не раз відзначала потенціал кластерів у частині формування сприятливих інноваційних регіональних екосистем для взаємного посилення груп МСП. Основна увага приділяється не тільки промисловому сектору, а й міжсекторальному та транскордонному співробітництву та інноваційній діяльності. Слід зазначити, що КП в ЄС не розглядається як єдиний, уніфікований документ для всіх країн-членів, проте є набором кращих / хороших практик, підходів, ініціатив та рекомендацій як для представників такого роду організацій, так і для національних і регіональних органів влади.

За відсутності уніфікованої системи є і певні мінути. Вони пов'язані з різноманітним тлумаченням терміна «кластер», відсутністю розуміння самими компаніями явних плюсів від підтримки з боку інституцій ЄС та участі в їх ініціативах (це підкреслювалося на останньому Форумі). Переосмислення накопиченого досвіду з реалізації КП перед початком наступного бюджетного циклу 2021–2027 рр. бачиться як правильна міра, яка дозволить уникнути фінансування програм, які не показали достатньої результативності, і створення нових інститутів без особливої необхідності. Досвід ЄС у частині підтримки кластерів актуальний і для інших держав, які прагнуть стимулювати свій інноваційний розвиток.

Література

1. Офіційний сайт Європейської платформи по кластерному співробітництву. URL: <https://www.clustercollaboration.eu/>.
2. Офіційний сайт кластерної політики Європейської комісії. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster_en/.
3. Пилипенко И.В. Новая геоэкономическая модель развития страны: повышение конкурентоспособности с помощью развития кластеров и промышленных районов. *Безопасность Евразии*. 2003. № 3. С. 580–604.

4. Результати 3-го Форуму європейської кластерної політики. URL: https://ec.europa.eu/growth/content/third-european-cluster-policy-forum-improving-linkages-and-synergies-cluster-policy_sl

5. Циренчиков В.С. (2019) Цифровизация экономики Европы, Современная Европа. № 3. С. 104–113.

6. Andersson T., Schwaag-Serger S., Sörvik J., Wise E. (2004) Cluster Policies Whitebook. IKED – International Organization for Knowledge Economy and Enterprise Development.

7. Commission proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Programme for single market, competitiveness of enterprises, including small and medium-sized enterprises, and European statistics and repealing Regulations (EU) No 99/2013, (EU) No 1287/2013, (EU) No 254/2014, (EU) No 258/2014, (EU) No 652/2014 and (EU) 2017/826 COM(2018) 441 final of 7.06.2018. – Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018PC0441>

8. The Cluster Initiative Greenbook. Ö Sölvell, G Lindqvist, C Ketels. Ivory Tower, 2003.

Анотація

Лемко Ю. Р. Кластери як один з інструментів формування політики сусідства ЄС. – Стаття.

У цій статті розглянуто один із складників європейської політики сусідства, а саме кластерну політику в контексті транскордонного співробітництва. Загальновідомо, що ТКС співробітництво в умовах розвитку інтеграційних процесів має властивість прискорювати процеси вирівнювання якості життя населення прикордонних територій, доводити її до середньоевропейського рівня та сприяти досягненню вільного переміщення товарів, капіталів і людей через кордон. Воно забезпечує мобілізацію місцевих ресурсів та підвищення ефективності їх використання, робить можливим об'єднання зусиль для вирішення спільних проблем у транскордонному регіоні. Транскордонне співробітництво відіграє важливу роль як «полігон» для випробовування та адаптації європейського законодавства, інструментарію підвищення ролі регіонів, адаптації механізмів фінансової підтримки. Методологічною основою розвитку транскордонного співробітництва стала теорія постіндустріального суспільства, парадигмою якої є пріоритет людини, її творчий та інтелектуальний потенціал, умови її життєдіяльності. На сучасному етапі відбувається трансформація у напрямку формування постіндустріального суспільства, яке базується на взаємодії між людьми, а отже – на співпраці та спільній діяльності людей, спрямованій на вирішення окремих завдань.

У цій статті розглянуто один із інструментів формування політики співробітництва Європейського Союзу, а саме кластери. В контексті розвитку нашої держави та з огляду на її подальший інтеграційний вектор, вважаємо це дослідження актуальним та доцільним. Зазначається, що кластерна система становить частину нової промислової політики ЄС, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності європейських компаній на світовому рівні. У статті досліджується, як саме

кластери служать необхідною інфраструктурою, точкою збірки безлічі ініціатив, які потребують залучення груп учасників з боку держави, бізнесу і науково-дослідницького співтовариства, а також платформою для подальшого посилення міжрегіонального співробітництва та тіснішої інтеграції. У статті надано огляд еволюції інститутів кластерної політики, створених на наднаціональному рівні в ЄС, на основі програмних документів Єврокомісії та ініціатив ряду країн-членів. Розглянуто перспективи подальшої реалізації кластерної політики ЄС з урахуванням запропонованих ініціатив у рамках нового бюджетного циклу.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, кластери, ЄС, політика сусідства ЄС.

Summary

Lemko Yu. R. Clusters as one of the tools for formation of cooperation policy in the EU. – Article.

Cross-border cooperation in the development of integration processes has the ability to accelerate the process of equalizing the quality of life of the population of border areas, bring it to the average European level and promote the free movement of goods, capital and people across the border. It mobilizes local resources and increases the efficiency of their use, makes it possible to join forces to solve common problems in the cross-border region. Cross-border cooperation plays an important role as a “testing ground” for testing and adaptation of European legislation, tools for enhancing the role of regions, adaptation of financial support mechanisms. The methodological basis for the development of cross-border cooperation was the theory of post-industrial society, the paradigm of which is the priority of man, his creative and intellectual potential, the conditions of his life. At the present stage, there is a transformation in the direction of forming a post-industrial society, which is based on interaction between people, and hence – on cooperation – the joint activities of people aimed at solving certain problems. This article considers one of the tools for shaping the policy of cooperation of the European Union, namely clusters. In the context of the development of our state and taking into account the further integration vector, we consider this study relevant and appropriate. It is noted that the cluster system is part of the new EU industrial policy aimed at increasing the competitiveness of European companies at the global level. The aim of the article is to explore how clusters serve as the necessary infrastructure, a collection point for many initiatives that require the involvement of groups of participants from the state, business and research community, as well as a platform for further strengthening interregional cooperation and closer integration. The article provides an overview of the evolution of cluster policy institutions created at the supranational level in the EU, based on the European Commission's policy documents and initiatives of a number of member states. Prospects for further implementation of EU cluster policy are considered, taking into account the proposed initiatives within the new budget cycle.

Key words: cross-border cooperation, clusters, EU, EU neighborhood policy.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

В. І. Зінкевич	
Дух епохи як передвісник цивілізаційного руху соціальної системи індустріальної освіти.....	3
К. М. Кириленко	
До питання про демаркацію понять «картина світу», «світогляд» та «образ світу».....	9
А. О. Нерубасська, О. В. Сарнавська, К. Є. Пальшков	
Параметричний аналіз системи «комунікація».....	14
І. П. Печеранський	
Кантіанські медитації Мартіна Гайдеггера про сутність людської свободи.....	20
С. В. Сторожук, І. М. Гоян, І. С. Матвієнко	
Риторика софістів або «старі» методи вирішення «нових» світоглядних протистоянь.....	27
О. Д. Яценко	
Суб'єктивність та соціальність у метафізиці волі середньовічної культури.....	33

СОЦІОЛОГІЯ

І. В. Варнавська	
Сучасні погляди на проблеми моральності як важливого аспекту формування особистості молоді України.....	40
І. П. Шевель	
Соціальне напруження, зумовлене соціальними змінами та соціальними реаліями, як фактор сьогодення.....	46

ПОЛІТОЛОГІЯ

О. В. Загірний	
Технології управління в медіаполітичній системі: український “roundtrip”.....	50
Ю. Р. Лемко	
Кластери як один з інструментів формування політики сусідства ЄС.....	55

CONTENTS

PHILOSOPHY

Zinkevych V. I.	
The spirit of the age as a sign of the civilization movement of the industrial education social system.....	3
Kyrylenko K. M.	
Revisiting the demarcation of the concepts “picture of the world”, “worldview” and “image of the world”	9
Nerubasska A. O., Sarnavska O. V., Palshkov K. Ye.	
The parametric analysis of the system of “communication”	14
Pecheranskyi I. P.	
Kantian meditations of Martin Heidegger about human freedom essence.....	20
Storozhuk S. V., Hoian I. M., Matviienko I. S.	
The rhetoric of the sophists or “the old methods” of handling new social confrontations.....	27
Yatsenko O. D.	
Subjectivity and sociality in the metaphysics of the will in medieval culture.....	33

SOCIOLOGY

Varnavskaya I. V.	
Modern views on the problems of morality as an important aspect of the formation of young people in Ukraine.....	40
Shevel I. P.	
Social tension caused by social changes and social realities as a nowadays factor.....	46

POLITOLOGY

Zahirnyi O. V.	
Management technologies in media and political system: Ukrainian “roundtrip”.....	50
Lemko Yu. R.	
Clusters as one of the tools for formation of cooperation policy in the EU.....	55

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 28

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Н. Кузнецова

Підписано до друку 17.03.2021. Формат 60х84/8. Обл.-вид. арк. 6,81, ум. друк. арк. 7,21.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0521/183.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.